

महामण्डलप्रन्यावली सं० २ ।

उपदेशपारिजातः ।

श्रीमहामण्डलीयशास्त्रप्रकाश
विभागतः प्रकाशितः ।

प्रथमावृत्तिः

श्रीकाशीधाम

कलेर्गताब्दाः ५०११

All right

सूच्यमा कः

उपदेशपारिजातः ।

—

श्रीमहामण्डलीयशास्त्रप्रकाश-
विभागतः प्रकाशितः ।

प्रथमावृत्तिः ।

श्रीकाशीधाम ।

कलेर्गताब्दाः ५०११

All rights reserved.

मूल्यमासकाष्टकम् ॥)

CHAKRAVARTY AT THE MAHAMANDAL SUASTRA
BY A
PRAKASAK SAMITI. PRESS. BENARES CANTT.

उपदेशपारिजातः ।

अनुक्रमणिका ।

अध्यायनामानि	पृष्ठाङ्कः
१. प्रार्थना	१
२. धर्मप्रचारः	५
३. निगमागमस्वरूपम्	२०
४. उपदेश-प्रणाली	६६
५. कार्यकुशलता	७४

This book is published by the Publishing Department of Sri Bharat
Dharma Mahamandal Head Office, Benares City.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

प्रस्तावना ।

नन्वधुनापि स्मृतयस्तदनुगुणाः संग्रहयन्त्या अपि धर्मव्याख्याया-
मन्धतमसि स्वस्मिन् स्थूलालोका इव भूरिशो विद्यन्ते, तत् किमने-
नोपदेशपारिजातनामकयन्त्यस्य प्रणयनेन तत्प्रचारणेनवेत्यलमेतदि-
त्येवं प्रतिवादिनं बोधयितुं सिद्धान्तरूपा प्रस्तावनेषा प्रादुरस्ति ।

निरन्तरं परावर्त्तमानमनुसृत्य कालं बुद्धिरपि मानवानां तत्तद्वावे-
नानुवासिता स्यात् । वर्षेऽस्मिन् भारते कर्मभूमावित्यमेवैकदा कालो
विललास, यत् श्रुतिजातं सूत्रज्ञातश्च कृत्यविधौ सुगम उपाय इति
जिज्ञासवः कृतकृत्यतामापुः ।

तदेवं व्यतीति काले लोके लेशतो बुद्धिदौर्बल्यात् विभज्य
वेदमेकं चतुर्धा शिवासौकर्यमापादयन् धर्मसूत्राणि भाष्येण समयो-
जयंश्च महर्षयः । तदनु इत्यंकारः काल आधिरासीत्, यदा गद्येन
षड्येन च वाङ्मयेन संहिताः पुराणादीन्यपि शास्त्राणि प्रयोजनसा-
धनान्यासन् । इत्यप्रपराहतशक्तेः कालस्य महिम्ना क्रमशो मानवानां
बुद्धिः शनैः शनैः लयप्रवणा समुच्चतमाध्यात्मिकपथमारोहुमशकुत्राना
च केवलमाधिभौतिकभावं बहुमन्यमाना तृष्यति, न तु त्रिभावा-
त्त्वकं श्रुतेर्गभीरमर्षमधिकर्तुं प्रभवति । सुतरामिदानीं केवलं धर्मसू-
त्रैर्धर्मं दर्शनार्थं वा विजातुं सुदूरं पराहता विधीदति ।

आर्षेभाष्यं चाधुना प्रायो विलुप्तं, ततश्च स्मृतिवचनेषु च
संशयरूपे निपतन्ती मर्त्याः केवलं हेतुतन्तुमत्रलभ्य समुत्पातुमीहने ।
वर्तनीयसा कालेन तु दलितकलेधराः श्रुतयः स्मृतयश्च मिथो विहन्य-
न्ति । तत् प्रशमयितुमनासाद्यानुकूलश्रुतिं जिज्ञासवो यद्येच्छुमुत्पद्यं
प्रतिपद्यन्ते । वेदार्थाननुसरतां पुराणानां तन्त्राणाञ्चार्यान् याथातथ्य-

द्वितीयाध्याये सनातनधर्मस्वरूपं धर्मप्रचारकस्य धर्माचार्यगणस्य
 षाधिकारः संतेपाद्वर्णितः । तृतीयेऽध्याये वेदानां वेदाद्यापनिबद्धशा-
 स्त्राणां च लक्षणं संतिष्य वर्णितं सांप्रतिकदेश-काल-पात्रानुरूपं
 युक्तिमपि प्रदर्श्य तत्तच्छास्त्राणां महत्त्वं प्रतिपादितं च । एतत्-
 षाठकाः सामान्यतः सर्वशास्त्राणामेव स्वरूपमश्रगन्तुं शक्नुवन्ति ।
 चतुर्थाध्याये धर्मप्रकृणां धर्माचार्याणां च कस्मिन् कस्मिन् विषये
 सावहितत्वमपेक्षणीयं धर्मापदेशकानां सर्वथा शुभमशुभं च, सदापि
 धर्मप्रवक्तृणां कथंकारमधिकारनैपुण्यमित्यादि धर्मापदेशीतिवर्णिताः ।
 चंचलेऽध्याये सन्यासिनो गृहस्थान्च धर्माचार्याः कस्मिन् क्रियद्वा वैक-
 ल्यमाविष्कर्तुमर्हन्ति, कथंकारं वा व्यवहरन्तः कृतकृत्या भवेयुस्तदेव
 संतेपतो विवृतं । अन्येनानेन चेत् सनातनधर्मशितायां साहाय्यं
 भवेत्, धर्माचार्या धर्मापदेशकाः पौराणिकाः पण्डितान्च लेशतो-
 ऽप्युपकारं लभेरंश्चेत्तर्हि यन्तकृतां श्रमसाफल्यं स्यात् ।

पूज्यपादानां यन्तकर्तृणांमनुजया यन्यस्यास्य स्वत्वमर्पितं काशी
 पुरीयत्रीविश्वनाथाक्षरपूर्णादानालय एवाधिकरोतु । यन्यस्यास्य
 याश्रदार्जितं धनं अध्यापकानां धर्माचार्याणां धर्मापदेशकानां च
 सच्चिदासाहाय्याय व्ययमेव्यतीति ।

श्रीकाशीधाम्नि
 गुरुपूर्णिमायां
 कतेर्षताब्दाः ५०११ ।

दयानन्दः ।

अवगन्तुमनीशा विद्वान्सोऽपि विमुञ्चन्ति । धर्माभ्यासे रीतयोऽपि सुगमयन्याभावाद्बिलुप्यन्ति । सुतरामधुना यथादेशं यथाकालं यथा-
याज्ञान्चानुसृत्य गन्यानां संवहं प्रणयनं च दिना च नृणां त्रेपः
सम्भवेत् ।

एतानन्यांश्च धर्मव्यतिकरान् प्रतिहन्तुं श्रीभारतधर्ममहामंडलस्य
परिचालकाः साधव एव निर्णीतवन्तो यदाश्रमधर्माणां सुस्थितये
धर्मानुशूलस्त्रीशितायै ब्राह्मणोपाध्यायानां धर्माचार्याणां गुरुगणानां
धर्मोपदेशकानां तुर्याश्रमिणाञ्च सम्यक् धर्मशितायै देवभाषया तद्रूप-
योगिसुबोधं किमपि पुस्तकं विरचय्य प्रकाशयितुमिति । क्रियन्तश्च
यन्या अधुना रचिताः प्रकाशिताश्च क्रमशश्चापे समुद्रिष्टं कार्यं
कलय कल्पिष्यते । भगवता वासुदेवेन गीतापनिषद्वि स्वयं गीतं, यत्-

“ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥”

सनातनस्त्वेष धर्मः सर्वे व्याप्नोति सर्व्यां शक्तिं दधाति सर्वञ्च
श्रेयो वितरति परमात्मनो नातिरिणक्ति, स चायं तत्सारूप्यात्
तत्प्रातिष्ठश्च । पितुः पुत्रेष्वेव पृथिव्यामन्यधर्मैण सार्द्धं सनातनधर्मस्य-
सम्बन्धः । परन्तु अधिकारभेदात् मतलत्याचारसाधनयोग्यताना-
मपि भेदोऽवश्यम्भावी, किन्तु पितेव सनातनधर्मः सकलानेव धर्म-
यथान् पोषयन् जयति । इदमौदार्यमाय्यमहर्षीणां सर्वथा प्रेमास्पदं
वस्तु । यावदेतदार्यजातयः पुनर्हृदयङ्गमं न कारिष्यन्ति तावत्त-
न्माहात्म्यं न पुनः प्रतिष्ठां लप्स्यते ।

अस्य गन्यस्य प्रथमोऽध्यायः केवलं भगवत्पार्थनया प्रपूर्णः ।
यथा चार्थजातय इदानीन्तनं भावदारिद्र्यम् मुञ्चन्ति तदर्धमेवास्मिन्
भगवत्सविधिं प्रार्थना विहिता ।

श्रीशिवः शरणम् । १

उपदेशपारिजातम्

मङ्गलाचरणम् ।

प्रणमज्जनतापहारिणौ जगदुत्तरशक्तिधारिणौ ।
सततं शुभकारिणौ हरेश्चरणौ नः शरणं हि केवलम् ॥ १ ॥
अवितर्क्यतनुत्वनिर्णयेऽप्यथ संश्रितचित्तचारिणः ।
धृतसम्पदसच्चिदात्मनश्चरणौ सत्करुणौ हरेर्नुमः ॥ २ ॥
सर्वजीवहितैषिस्त्वव्यापकत्वादिसत्क्षणः ।
जयतात्सर्वभौमोऽसौ धर्मः श्रीभगवानिव ॥ ३ ॥

प्रार्थना ।

अभेदेऽप्यहमेवासि त्वद्विभूतिर्न मे भवान् ।
सखिदानन्द ! चित्तेश ! यतो वीचिः समुद्रजा ॥ १ ॥
त्वं सर्वज्ञः सर्वदर्शी करुणात्मन् ! जगद्गुरो ! ।
अल्पज्ञस्य च मे चित्ते दिव्यं ज्ञानं प्रकाशय ॥ २ ॥
विश्वमूर्ते ! कृपस्वैवं त्वदंशप्राणिषु प्रभो ! ।
यथा स्युः कुपथं हित्वा पराऽऽनन्दाज्जनेान्मुखाः ॥ ३ ॥
इदं विश्वं महादेव ! त्वसोऽजास्वस्तविग्रह ! ।
जायते लीयते चान्ते त्वय्येव जगदाश्रये ॥ ४ ॥
प्रलयान्ते रजोरूपिन् ! सर्वलोकपितामह ! ।
उत्पादयसि वैश्विभ्यावहं सर्वं त्वमेव तत् ॥ ५ ॥

विष्णो ! त्वं सत्त्वमास्थाय सृष्टिलीलां विलक्ष्णाम् ।
 रत्नस्यसिद्धघटनघटनायां पटीयसीम् ॥ ६ ॥
 महारुद्र ! भवानेव विभाविततमोगुण ! ।
 अपारमुषमागारसृष्टिधारापहारकः ॥ ७ ॥
 तापहारिन् ! त्वदीयानां हृदयाविनयं हर ।
 स्वान्तासद्वासनानाशात्कुर्वेतांश्च सद्गुण्मुखान् ॥ ८ ॥
 येनैते द्वेषसृष्ट्युज्य सङ्गता भ्रातृभागतः ।
 भवेयुर्भवतोऽनन्तमहिम्नां कीर्तने रताः ॥ ९ ॥
 कृपाकटाक्षनिक्षेपपूर्वकं जगतां पितः ! ।
 असत्कर्मविपर्यस्तान् स्वाख्यपुत्रान्समुद्धर ॥ १० ॥
 नोचेदितोऽपि सुवलः कदा कालः समेव्यति ।
 पतितोद्धारकेत्याख्यासार्थक्याऽऽपादनाय ते ॥ ११ ॥
 याऽऽस्यर्जजातिर्जगद्गुर्वी जगद्विजयिनी पुरा ।
 धर्मराज ! प्रमादेन जगद्विभ्रुकतां गता ॥ १२ ॥
 इतोऽपि प्रबलोदण्डः क एषां करुणार्णव ! ।
 इदानीमप्यसङ्गो गविरतिर्यन्न जायते ॥ १३ ॥
 जीवानान्तु गतिर्नित्यं निम्नगाऽस्ति निसर्गतः ।
 पतितोद्धारकस्त्वञ्च स्मारयामि ततोऽभिधाम् ॥ १४ ॥
 मोहनिद्रातमोव्याप्ते सदाऽऽस्यर्हृदये यथा ।
 ज्ञानज्योतिर्विकाशः स्याज् ज्ञानमूर्ते ! तथा कुरु ॥ १५ ॥
 आध्यात्मिकं सार्वभौममेकदेशित्ववर्जितम् ।
 सात्त्विकं ज्ञानमार्येषु ज्ञानात्मन् ! सुप्रकाशय ॥ १६ ॥
 निजानाञ्चिरभक्तानां भक्तचित्तैकसद्मग ! ।
 हृत्कपाटमपावृत्य रम्यां मूर्तिं प्रदर्शय ॥ १७ ॥
 येनैते त्वामविस्मृत्य हृषीकेश ! प्रबोधिताः ।
 न भवेयुः स्वार्थपरा भूयोऽपीन्द्रियलोलुपाः ॥ १८ ॥

यज्ञेश्वर ! नरा वक्ष्याधुनिकाः समत्सराः ।
 त्वद्रहस्यानभिज्ञाश्च प्रमादालस्यदोषतः ॥ १९ ॥
 तथापि पूर्वजास्त्वेषां कर्मसधनि भारते ।
 आसन्नेव हि तत्त्वज्ञा भक्तास्तव पुरोहताः ॥ २० ॥
 विश्वार्थैतज्जगत्प्राण ! कृपयैषाम्मतिम्पुनः ।
 कुरुष्व कर्मविज्ञानशक्तिसम्पद्बिलक्षणाम् ॥ २१ ॥
 तपोमूर्ते ! स्वत्प्रभावविस्मृत्या दुर्गता अपि ।
 सन्तु त्वत्कृपयाऽकामव्रता द्वन्द्वसहिष्णवः ॥ २२ ॥
 दानमूर्ते ! प्रकृत्या त्वत्सेवाऽऽसक्तानिमान् कदा ।
 कर्ताऽसि कलिपापघ्न ! सस्वदानपरायणान् ॥ २३ ॥
 महाकाल ! युगाधार ! सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः ।
 तवेच्छयाऽस्ति प्रत्येकयुगेऽन्ययुगसम्भवः ॥ २४ ॥
 जगज्जनक ! विश्वात्मन् ! तस्मादभ्यर्थ्यतेऽधुना ।
 भूयात्सत्त्वगुणोपेतः कालोऽयमपि दुस्तरः ॥ २५ ॥
 स्युः कुपुत्राः परं मातः ! कुमाता न श्रुता ह्यतः ।
 शाध्येतान् भारतक्षोणि ! यथा स्युस्तव सेवकाः ॥ २६ ॥
 व्यवहाररताश्चापि प्रवृत्तिञ्चानुगामिनः ।
 'सत्येन लोका विजिता भवन्ती'तिमतस्थिताः ॥ २७ ॥
 न च्युता मोक्षपदतो ये विप्रास्तेऽधुना प्रभो ! ।
 विचलन्तोऽवलोक्यन्ते सत्यात्मन् ! किन्न रक्षसि ॥ २८ ॥
 इतोऽपि पश्य भगवन् ! तेजोरूप ! विपद्दशाम् ।
 निस्तेजस्काः शौर्यवीर्यहीना जाता जनाः समे ॥ २९ ॥
 तस्मादैर्यम्भनःप्राणेन्द्रियशक्तिनियामकम् ।
 वितीर्याशु पुनः क्षान्तेजो वर्द्धय वर्द्धय ॥ ३० ॥
 भयि मातर्महालक्ष्मि ! भूयः संयोजय स्वकान् ।
 अपहारितसर्वस्वान् बालानार्यजनान् धनैः ॥ ३१ ॥

प्रचीयताञ्च वाणिज्यं सर्ववृत्तिनिबन्धनम् ।
 येनैतद् भारतं भूयो लीलाभूमिर्भवेत्तव ॥ ३२ ॥
 साक्षाद् याता विश्वकर्मन् ! शिल्पविद्यात्वधोगतिम् ।
 करार्पणेन भगवन् ! निजां स्मृत्वा समुद्धरं ॥ ३३ ॥
 स्वस्वधर्माधिकारानुसारं सर्वनियामकः ।
 धर्मरूप ! भवानेव सर्वेभ्यश्च फलप्रदः ॥ ३४ ॥
 सर्वधर्माश्रय ! विभो ! नृणां सङ्कुचिते हृदि ।
 त्वत्सर्वभौमभावस्य प्रादुर्भावः कदा भवेत् ॥ ३५ ॥
 योगीश्वर ! विभो ! कृष्ण ! लीलयैतद्भवान् सदा ।
 सृजत्यवत्यत्ति विश्वं योगेन निजकौशलात् ॥ ३६ ॥
 अतोऽधुना त्वदुक्तस्य गीतोपनिषदि प्रभो ! ।
 कर्मयोगस्य विज्ञानप्रसारोऽस्तु महीतले ॥ ३७ ॥

शक्तिस्तेविलसत्यकुण्ठितगति-

र्यां सर्वकार्येषु तत्-

साहाय्याश्रयतो व्यधिष्महि वयं

यस्वै महान्तम्मखम् ।

तं सम्पूर्य्य सुमङ्गलेन कृतिनो

योज्याः प्रभो ! सन्तत-

र्मातत्सत्तव मन्त्रमेतदधुनो-

चार्याथ चन्दामहे ॥ ३८ ॥

धर्मप्रचारः ।

सान्प्रतमत्र विशालायां भारतभुवि बौद्ध-जैन-ख्रिष्टीय-महम्मदीय-यहूदी-पारसीकेत्यादि विविधधर्माणां नामानि कर्णेगोचरतामापद्यन्ते तेषां प्रचारश्च । परमास्माकीनां वेदैः समावृत्तः सनातनोधर्मस्तु केवलं धर्मनाम्नेवाभिधीयते । यद्यप्यधुनाऽयं धर्मः सनातनधर्मोऽयं धर्मवैदिकधर्मत्यादिकाल्पनिको नवीनां समाख्यां भङ्गति, परं न तथा वेदोपवेददर्शनस्मृतिपुराणेतिहासतन्त्रादिस्वायंशब्देषु कुत्रचिदपि विहाय धर्मनामापरं नाम समुपलभ्यते । सर्वगतस्य परमेश्वरस्यैव सार्वभौमत्वोदायं शान्त्यादिगुणानुस्यूतस्यास्य सनातनधर्मस्य केवलं धर्मनाम्नेव व्यवहारः समुचित एव ।

आधुनिकानपरान् धर्मोस्तत्प्रवर्तकमहोदयाः स्वमनःकल्पिताभिर्नियमशुक्लाभिर्निगहितान् व्यवधुः, एवंमदुपदिष्टनियमशुक्लितधर्मेष्वनपहाय जीवोद्धारको नान्यः कोऽपि धर्ममार्गो विद्यत इति स्थिरीचक्रः; यदि जीवा मुक्तिपदवीं लभेरंस्तर्हि मदुपदिष्टधर्मद्वारैवेति च । अभिनवैर्धर्मोचार्यैः कल्पितनियमविशेषनिगहितस्य धर्मस्य तद्विशेषप्रतिपत्तये केनचित्कल्पितेन नाम्ना व्यवहारः समुचित एव । परं न तथा सनातनोधर्मः समुचितस्वरूपः, नाप्येकदेशदृष्टिः । धर्मनिर्णयं कुर्वद्भिः पूज्यशरत्वेस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिप्रवरैर्धर्मशब्दार्थ इत्थं प्रावर्तित, यत् यथा परमेश्वरशक्त्येवं सृष्टिक्रिया धृता स एव धर्म इति । उक्तञ्चान महात्मभिर्गोसदेवैः, यथा—

या विभर्ति जगत्सर्वमीश्वरेच्छाश्लौकिकी ।

सैवधर्माहि सुभगे ! नेह कश्चन संशयः ॥

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।

यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥

येनैतद्धार्यते स धर्म इति भक्तिदर्शनेऽपि । अत्रायं निष्कर्षः, सर्गस्थितिप्रलयरूपो जगतो मुख्यो नियमः । आकौटमात्रह्यणश्च सर्व एव पदार्थाः क्रमशः उत्पत्तिस्थितिलयायत्ताः । इममेव क्रमभवं नियमं यो धारयति स धर्म इति । जीवाऽप्येतदायत्त एवेति न परोक्षं विचारवतां प्रज्ञावताम् । सत्त्वादिगुणत्रयानुसारं जीवाऽप्युत्पद्यन्ते, तिष्ठन्ति, लीयन्तेवेति तत्त्वम् । धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो धारणकर्ता, नैरुक्तास्तु धारणकर्तृयोग्यनियमरूपमर्थं मन्वत इति धारणौपधिका नियमो धर्मशब्दस्यार्थ इति फलितम् । एवं देहधारिमूर्द्धन्यानां मनुष्याणां सर्वाणि कर्माणि धर्मायत्तान्येवैतस्य क्रमोन्नतिकरत्वात् । यथा सर्गस्य सर्वं पदार्था धर्मनिष्ठा एवं मनुष्योऽपि धर्मोधीन एवेति, नात्र विप्रतिपत्तिलेशोऽपि । अत्र ब्रह्माण्डगोलके द्विधा क्रिया दृष्टिपथमायाति, एका जडरूपाऽपराच चेतनरूपा । द्विविधाप्रमां क्रियामपहाय नान्याऽपरा काऽपि तृतीया क्रिया समुपलभ्यते । जडरूपा अविद्या, चेतनरूपा च विद्या भवति । जडक्रिया मनुष्यानपहाय सकलानेवोपलादिस्यावरपदार्थान् देहिनश्चापि व्याप्याधितिष्ठति । मानवान् विहाय सर्वेऽन्ये जीवाः प्रकृतिपरतन्त्राः । तेषां जीवानामन्तःकरणे सर्वतोमुखं जडप्रकृतेराधिपत्यं विजृम्भते ऽतएव ते प्राकृतिकमेव कर्म कर्तुमीशते, नतु बुद्ध्या ऽभिनवानि कार्याणि । परं मानवास्तु चेतनक्रियाया अष्यधिकारिणोऽतस्ते चलस्वभावामपि बुद्धिस्ववशे संस्थाप्य तथा नूतनानि कार्याणि कर्तुं क्षमन्ते । परमिममुन्नततत्तमधिकारं प्राप्य यथा मनुष्याः प्राञ्जता भवन्ति, एवमवनता अपि सम्भवेयुः । मानवानां समुन्नतज्ञानितया ते पुरुषार्थानुवीयानुभूयवेश्वरसाक्षात्कारं मुक्तिं प्राप्तुं शक्नुयुः, अथवा पुरुषार्थान् विस्मृत्योत्तज्यवेश्वरचिन्तनमध्वनता अधःपातं प्राप्नुयुरिति द्वयमपि पुरुषेच्छायत्तमेव । मानवा यत्तत्चेतना अतस्तेषामुत्तरदायित्वमप्यधिकं स्थापितम् । अखिलेष्वपि जन्मसु मनुष्यजन्म विहाय सर्वे जीवास्तामसा अतो न ते धर्मतत्त्वं विचारितुं

प्रभवन्ति । परं जीवो यदा सृष्टिक्रमवशात् तासु योनिषु क्रमशो भ्रमन्
 मनुष्ययोनिमाप्नोति, तदा धर्मतत्त्वाननुशीलितुं शक्नोति; किञ्चैवामेष
 येनिमासाद्य मुक्तिसाविध्यमधिगच्छति । यथा रिङ्गत्तरङ्गवत्यां नद्यां
 निम्नानं कञ्चित्पुहं कृपाविष्टा सा स्रोतस्विनी वारमेकमुच्यत्येव, तदा
 यदि स पुरुषस्तरङ्गान् वशीकर्तुकामो यतते तां निस्तर्तुं तदाऽपहतान्त-
 रावो याति विपत्समुद्रभारम्, परं यदि ससम्भ्रमं बुद्ध्या वियुक्तो पुनर्नि-
 मज्जति तदा प्राप्नोत्येष स वराकः शोचनीयामवस्थाम् । एवं जीवकृपा-
 करतन्त्रा मातृभूता प्रकृतिस्तान् धर्मतत्त्वविचारार्हान् विदधात्येव, परं
 तत्त्वतो धर्मरहस्यमवगम्य मुक्तिपथारोहणं मनुष्यायत्तमेवेति । अमुना
 सन्दर्भेण सिद्धान्तितमित्यं शस्त्रद्विर्यत् यत्कर्मानुष्ठानेन मनुष्या निर-
 र्थतमपवर्गं प्राप्नुवन्ति स धर्म इति, येन च मध्येऽवलम्बन्ते, अधःपतन-
 वृच्छन्ति वा सोऽधर्म इति । उक्तञ्चान्न महर्षिभिर्व्यासदेवैः, यथा-

प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्गमोक्षौ धर्मपरायणे ! ।

मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥

सस्वगुणोपचयो मनुष्याणां मुक्तिपथसारल्यं विदधाति, अतः
 सस्वगुणवृद्धिकरं कर्मापि धर्म इति शब्दयते । तमसा च बद्धोमानवो
 ऽधिकप्रथःपतनमधिगच्छतीति तमोगुणवृद्धिकरं कर्माधर्म इत्यभिधीयते ।
 स्मरन्ति हि व्यासाः, यथा-

सन्वद्विकरोयोऽन्नपुरुषार्थोऽस्ति केवलः ।

धर्मशीले ! तमेवाहुर्धर्मं केचिन्महर्षयः ॥

स्वशास्त्रपरिशीलनपुरस्सरं मनुष्याणां सर्वोपयेव कार्याणि धर्मा-
 धीनानि, अतएव धर्मशास्त्रग्रन्थेषु मानवानामभ्यवहरणपानशयनप्रजोषन
 नमनभ्रमणोपवेशनोत्थानदर्शनश्रवणादिवेष्टाभिः सह धर्माधर्मयोः सम्ब-
 न्धोऽङ्गीक्रियते । अन्यैरुपधर्मावलम्बिभिः कल्पितेदानीन्तनधर्माः कतिप-
 येर्नियमविशेषैर्निर्णीकृतास्तैः स्थिरीकृता नियम एव धर्मनिर्णायको भवति,
 तदतिरिक्ताः शोभना अपि वार्ता नेहन्तेऽङ्गीकर्तुम् । परं न तथाऽयं सनातनो

धर्मा यतो विज्ञानमनुसृत्य तिष्ठतो धर्मस्य पार्थिवाः सर्वे पदार्थाः
जीवानां सर्वाणि कर्माण्यपि चास्याधीनानि; धर्मप्रवणा एव मानवा
ऐहिकमभ्युदयमैश्वर्यसुखादि, पारत्रिकञ्च स्वर्गादि समश्नुवते; मोक्ष-
प्राप्तिस्त्वस्य परमं कर्तव्यमिति निर्विवादम् । तथा च वैशेषिकदर्शने-
यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति । अस्य सनातनधर्म-
स्याभोगः परमो महान्, अतो न सोऽपरान् निन्दनीयानपि धर्मान् गर्हयति ।
कलुषितबुद्धिभिः धर्मान्तरावलम्बिभिः कामं निन्दतोऽप्ययं धर्मः पितृव
पुत्रस्य क्रीडाभिस्तेषामास्तेष्वप्येवैभिः परमं प्रमोदमश्नुते, तेषां भव्यञ्च
सर्वात्मना कामंयते । धर्मनिर्णयं विदधता, तस्य वैज्ञानिकमर्थञ्च
चिन्तयता धार्मिकेण्येयं सनातनधर्मस्यात्युदारा मूलभित्तिरवधेया; धर्म-
प्रचारकैश्चापीदं न विस्मर्तव्यम्, येन तेऽतिक्रम्यान्तरायशतं सम्पदभाजिं
भवेयुः, कल्याणानि चान्येषां साधयेयुः । नामाहङ्कारवैकाग्र्यै, तत्तत्प-
दार्थगतरूपगुणादिविशेषं घस्तुप्रतिपादनार्थमेव संज्ञाविशेषः समाद्वियते ।
संज्ञाभेद एव लघुर्ता गुरुताञ्च व्यवस्थापयति, नाम्नाच सर्वव्यापकत्वं व्याहृतं
भवतीति जागरूकौ नियमः। एवं सनातनस्यास्य धर्मस्य धर्मनाम्नैवाभिधा-
नमुचितमिति भाति । धर्मान्तरव्यावृत्त्यर्थमस्यार्थधर्म-सनातनधर्म-हिन्दू-
धर्म-वैदिकधर्मत्यादीन्यभिधानानि काममङ्गीक्रियताम्, परं सर्वगतस्य
समदर्शिन उत्पत्यन्तशून्यस्य सर्वजीवहितसम्पादनदक्षस्यास्यापौरुषेयस्य
'धर्म' नाम एव केवलं शोभतेतरामिति सर्वं सुस्यम् ।

शास्त्रेष्वित्यं वर्णितमवलोक्यते यत् कृतयुगे सुकृतं चतुर्भिः पदै-
र्वर्तमानमासीत्, त्रेतायान्तु त्रिपादेव समभवत्, एवमुत्तरोत्तरं ह्यसमापन्नो
द्वापरे द्विपात् समृत्तः, कलौत्वतितीणतन्त्रेकेनैव पदा तिष्ठन्नास्ते ।
जाते महाभारतीयेऽनेकजनस्यकरे रणे वर्षाणां षड्वसहस्रमभिव्याप्य
कलिरभितोभारतवर्षे विजृम्भते । आकलिप्रवृत्त्यत्र प्रधानधर्मस्यैव भारत-
वर्षेऽतितरां विप्लुतोऽयं धर्मो विद्याव्यते चानुदिनं, तदत्र धर्महीनतैव
मुख्यं कारणम् । असुं भारतवर्षे पितृवनतुल्यं विदधता महाभारतीययुद्ध-

स्थानन्तरञ्च कति वा राज्ञोपप्लुतयः, बौद्धहस्ताघाताः, यत्रनात्याचाराश्च धर्मदानो हेतवो न समजायन्त, यैः किल मनुष्यबुद्धिः कालुष्यमुपययो । अतश्च परःशतानि मतान्यत्र प्रवृत्तानि, एतदाधारैरेवाभिनवा धर्मसम्प्रदायपटुतयः प्रादुर्बभूवुः । पुरा पूर्णं स्वरूपं दधति धर्मं मनुष्या अपि धर्मस्योत्तमं मुक्तिफलमेवाभिलषन्तो धर्माचरणं चक्रुः । परं क्रमशो वृक्षतामनुभवति पादमात्रावशिष्टे धर्मं क्लृप्तबुद्धयोऽविद्योपलिप्ता बीजा सत्यज्याध्यात्मिकं फलं बहिरुद्देश्यवद्वादराः स्वीयसम्प्रदायोपव्याये नानाविधानि धर्ममार्गाणि ससृजुः । यतो धर्मं एकपादभ्रष्टतएव स्वकीयानेव धर्मपथान् प्रधानतया मन्वानाः स्वधर्ममार्गेरूपतपातिनो द्वेष्टिनोऽपरान् धर्मपथान् 'अधर्माकलिता' इति निन्दन्त उपेतन्ते । यथा कश्चिद्वायुरोगपीडितो जनः स्वयमेव बुद्धिशून्यः, परं सर्वानेव मानवान् बुद्धिहीनानुन्मत्तोश्चावगच्छन् हसति हस्तान्दोलनपूर्वकम् । धर्मः क्लौयुगेऽस्मिन्नितरां न्यूनतामभवत् । शास्त्रबुधेताऽप्यधिकहीनदशासूचिकां भविष्यन्तीं वागीमाकर्ष्य केचिदुताशा धार्मिका विचारयन्ति, यन्महीः यसाकालमहिम्ना ब्रह्मकापो धर्मो जातोऽतो न पूर्णतयाऽत्र युगे धर्मसाधनं भविष्यतीति ।

धर्मस्य सत्ययुगे चत्वारः पादाः क्लौत्वेक श्वेत्येतस्य नैव आशयो यत् सत्ययुग एव धर्माधिकारः पूर्णतया प्राप्तुं शक्यो नाधुना, अपित्वत्रायमभिप्रायः यद्यथा पूर्णरूपेण सत्ययुगे धर्मो वर्तमान आसीत् तथेदानीं क्लृप्तावपीति, न स्वरूपे कश्चिदपि परिणामः सम्प्लुतः, परन्तु इयान् भेदो यत् इतयुगे धर्मं प्रधानतया गाम्भीर्यमासीदधुना तु न्यूनता दृश्यते । यथा पञ्चसहस्रघटमितजले कूपे जलगाम्भीर्यकृतं निमज्जनं सम्भवत्येव, परं तदेव जलं कूपादुद्धृत्य विस्तृतसमतलभूमौ प्रक्षिप्तं सत् गभीरतां विना विपीलिकामपि मज्जयितुं न शक्यति, एवं सत्ययुगे धर्मो गभीररूपेणासीत्, इदमधुना गाम्भीर्यनाशाच्च मानवान् ज्येष्ठाऽभियोक्तुं शक्नोति । कौपजले गाम्भीर्यमासीच्च विस्तृतिः, भूमिजले च विस्तृतिः न गाम्भीर्यं, परं जलमानं ।

नूभयत्रापि तुल्यमेव । केवलं गाम्भीर्यापगमादेव जलस्य कार्यकारित्वशक्तौ भेद उपलब्धः । यादृश्या धर्मशक्तिर्विकाशो सत्त्वयुगीनपुरुषेष्वसीत्तादृश्येव धर्मशक्तिरधुनाऽपि वर्तते, परमिदानीं तस्य पूर्णाविकाशः कुत्रचित् विरलेष्वेव जनेषु समुपलभ्यते; विस्तारबाहुल्यञ्च यत्रतत्रोपलभ्यते ।

विदितचरमेतज्जगदितिहासमालोकयतां यत् धर्मस्यापका, धर्मसंस्कारका, धर्मविस्तारकाश्च धर्मनेतारो भागत्रये विभक्तुं योग्याः यथा ज्ञानी, साधकः, पण्डितश्च । स धर्मप्रचारको ज्ञानीत्यभिधीयते योऽपहतपाप्मना ज्ञानदृशा धर्मस्य वहिःसाधनान्याभ्यन्तरसाधनानि च प्रत्यक्षीकृत्याविरतं सार्वभौममेव धर्मभावमुपदिशति, यथा भगवन्तौ ऋणचन्द्रवेदव्यासौ महर्षयश्च । इयान् परं विशेषो ज्ञानिधर्मप्रचारकेषु यत् तेष्वतिशयज्ञानज्योतिषः प्रकाशेन तेषामुपदेशवाक्यानि सर्वैः सम्प्रदायिभिरखिलैश्च धार्मिकैः हितकरत्वेनाद्रियन्ते । तेषामुपदेशसुधाधाराभिः सम्मूढैः साऽधिकारिणो यथाऽधिकारं श्वःश्रेयसमाधिगच्छन्ति ।

द्वितीयश्च धर्मप्रचारकः साधक इत्याख्यायते । यः साधनद्वारा भगवतोऽनन्तासु सत्तासु कस्यामप्येकस्यां विचरन् स्वानुभूताश्च सत्ताः समुपदिश्य धर्मस्यैकमंशं समुद्वरति; वैष्णव-शैव-शाक्तपथापेसरा अभिनवा आचार्या इमामेव साधकपदवीमनुप्रविष्टाः । एभिर्महापुरुषैर्यथासमयं धर्मस्य कल्याणशस्य समुद्धारोऽतितमं समपादि, श्रेयसा च बहवो जीवा योजिताः । परमेवम्विधानां धर्मप्रचारकाणामुपदेशे न्यूनतेषा दृश्यते यत् सङ्कोचयत्येषामुपदेशवाक्यं सनातनधर्मस्य सार्वभौमभावम्, यत् एतेषामुपदेशस्तु केवलमेकदेशीति ।

तार्तीयीकः पण्डितधर्मप्रचारकः स भवति यो न त्रिकालदर्शी ज्ञानी नापि भगवत्साधकः परं विद्यावलेपवृंहिततेजा शास्त्राभिहितपथेन धर्मानुपदिशति । सच्चोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधः । ये विद्वंसा निशितधारणासिनेव प्रबलतर्कजालेनान्येषां धर्ममतं खण्डयन्ति परं जीवानुपकर्तुं न कमपि धर्मपथमुपदिशन्ति तेषुधमपण्डितधर्मप्रचारका इत्यभिधीयन्ते । येषु विद्वंसाऽपरेषामपि मतं न्याययुक्त्या स्वसम्प्रदाये सङ्गम्य

तान् स्वमतावलम्बिनो विदधते ते मध्यमपण्डितधर्मप्रचारका भवन्ति ।
 येषां महानुभावानां सकलशास्त्रपारदृश्वनां प्रवृत्तिर्न परमतखण्डनपरा,
 अपितु ये सर्वोत्तमाना एतदर्थमेव चेष्टन्ते यत् सर्व एव धर्मतत्त्वज्ञिज्ञासवो
 यथावत् शास्त्ररहस्यमवगच्छेयुः, यतः शास्त्रं सार्वजनीनमात्रात्प्रिति, ते
 उत्तमपण्डितधर्मप्रचारकोपाधियोग्याः । एष्वधमः पण्डितधर्मप्रचारकास्तु
 धर्मराज्यतो दुष्टाः प्रजा निर्वास्य स्वल्पैरेवाहोभिर्धर्मराज्यमरण्यतुल्यं
 विदधते । मध्यमपण्डितधर्मप्रचारकास्तु धर्मराज्यतः प्राकृतान् निर्वास-
 यन्तः प्रोत्कृष्टाः प्रजा वर्द्धयन्ति । उत्तमाः पण्डितधर्मप्रचारकास्तु सर्व-
 हितसम्पादनप्रवणया बुद्ध्यां श्रेष्ठजनेषु प्राशुक्रमोपरेषु निम्नश्रेणिषु
 पुरुषेष्वधमं कर्मभारं विन्यस्य शान्तिसम्पादनायोद्युञ्जते । अधमधर्मप्रवा-
 रका नास्तिक्याशान्त्यधार्मिकताः प्रसारयेयुरिति सम्भाव्यते, मध्यमध-
 र्मप्रचारका दम्भं पारस्परिकं विरोधञ्चोत्पादयेयुरिति, यत एते माध्य-
 मिका धर्मप्रचारकाः साधकधर्मप्रचारकसम्प्रदायावलम्बिनः प्रायशो
 भवन्ति । परमुत्तमधर्मप्रचारकैर्धर्मभूमावत्र सुफलाशाऽभिकाङ्क्षते, यतएते
 ज्ञानिधर्मप्रचारकाणां महर्षीणां मतमनुसरन्ति । अधमाधर्मप्रचारकानर-
 कपथं, मध्यास्तुस्वर्गसोपानं, उत्तमास्तु मुक्तिपदमुपदिशन्तीति सम्भाव्यते ।
 किमु वक्तव्यं ज्ञानिधर्मप्रचारकाणान्तु महात्मनां माहात्म्यम्, यतस्ते पूर्णज्ञा-
 नविकाशात् त्रिकालप्रत्यक्षा निःशेषज्ञाश्च भवन्ति । अधुनाऽपि एहमुत्सृज्य
 फल्गुफलतः संसारतो विरज्य महानुभावाः साधवो धर्मप्रचारवर्द्धयितारः
 कुत्रचिद् दृश्यन्ते; यत्र च महात्मानस्ते गच्छन्ति तत्प्रदेशस्थाः सर्वे
 जीवाः समुपकृता भवन्ति । यथासमयमाविर्भूय साधकधर्मप्रचारका
 जीवानां कल्याणं सम्पादयन्ति । यद्यपि प्रोचता अधिकारिणो न सर्वदा
 लभ्यन्ते तथापि साधनराज्ये साधकधर्मप्रचारकाः कुत्रचिदुपलभ्यन्त
 एव । इमे धर्मप्रचारका भगवद्वाचराज्यं दृष्ट्वा यत् किञ्चिदुपदिशन्ति
 तद्विंतयमेव; यद्यप्येषामुपदेशस्यैकदेशित्वं परं न तस्यासत्यत्वं नापि
 धमकरत्वमिति निश्चयः ।

पण्डितधर्मप्रचारकाणां धियणा न योगयुक्ताऽतो न सर्वदर्शिनी, नापि साधनयुक्ताऽतो न भगवद्वाच्यवाहिणी, केवलं शास्त्रमेवावलम्बमाना तिष्ठति । यद्यपि ते शास्त्रानुसारमेवोपदिशन्ति परं बुद्धिमालिन्यात् शास्त्रतत्त्वार्थज्ञानेऽन्तर उत्पद्यते । त्रिगुणात्मिका किल बुद्धिः, येषां सत्त्वसम्पन्ना बुद्धिस्तेषु शास्त्रतत्त्वार्थान् याचार्थ्यतेऽवगन्तुं शक्नुवन्ति, रजसावृतदुष्टयोऽहङ्कारादिवशीभूतस्वान्ताः कार्याकार्यमज्ञानन्तः शास्त्रभावाधानं स्वमतानुसारिणो ऽवगच्छन्ति, किमु वर्ण्यते तामसी बुद्धिः यतस्तया सर्वदा धर्मोत्पत्तिसम्भावना विद्यते, आसां तिसृणामपि लक्षणानि श्रीमद्भगवद्गीतापनिषदि वर्णितानि । तद्वया—

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥

यया धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।

अथथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥

यदि देवहृपया धर्मप्रचारकारणां बुद्धिः सात्त्विकी तदा तु शास्त्ररहस्यानधिगम्य जिज्ञासूनां हृदये शान्तभावस्थापनं सुकरम्, यदि तु तेषां बुद्धौ राजसिको भावः समुदितश्चेत्तदा तु तेषामुपदेशतः सम्प्रदायेषु पारस्परिको विरोध एधते, यदा च तमोगुणाधिक्यं तदा तु तेषामुपदेशः केवलं प्रमादाय नास्तिक्यप्रचाराय च भवति । अतः पण्डितधर्मप्रचारकाणामिदं श्रेयस्करं भविष्यति यत् ते पूर्वं बुद्धिमालिन्यमपनीय तां सत्त्वसम्पन्नां विधाय ततो धर्मप्रचारे प्रवर्तेरन् । सत्त्वगुणस्य लक्षणं प्रकाशवत्त्वं ज्ञानयुक्तत्वञ्च, राजसिकस्य गुणस्याहङ्कृतिः कर्मसुसमुत्साहः, तमसश्च प्रमादोऽज्ञानतेति । राजसिकीगुणस्तमोगुणमभिभवति सात्त्विकस्य च रजोगुणोऽधीनो भवति, अतः सर्वतः श्रेष्ठं सत्त्वगुणस्यैव । अतः सात्त्विका एव पण्डिता याचार्थ्यता धर्मप्रचारायोपयुक्ताः । त्रिगुणलक्षणानि गीतापनिषदि वर्णितानि । यथा—

सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ! ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! ।
रजस्सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥

कतिपय स्वदेशहितेष्वेव विचारका रत्नं विचारयन्ति यद् भारत-
तत्रेऽत्र समुद्रतस्य नानाविधधर्मसम्प्रदायस्यैकविधेनैव धर्मापदेशेन
कथमुपकारः सम्भाव्यते ? विमलबुद्ध्या विचारिते तु स्पष्टमेतत् प्रतीयते
यत् सर्वेऽपि धर्मपथा बाह्यस्वरूपतः परस्परं भिन्ना भवन्तु, एकस्य
धर्मपथस्याचारे नान्यधर्मपथाचारसादृश्यमनुभवेत्, परमखिलेष्वपि
सम्प्रदायेषु धर्मरूप एकविध एव भवति ; यद्यपि तेषां बाह्यसाधनानि
परस्परमसदृशानि परमान्तरिज्यो धर्मवृत्तयः सर्वैरेव सम्प्रदायावलम्बि-
भिरैकमत्येन दृश्यन्ते । महाराज्युधिष्ठिरस्य सत्यप्रियत्वसदृष्टान्ति, देवप्र-

तस्य दृढप्रतिज्ञता, लक्षणस्य- भ्रातृसौहाय्यं जितेन्द्रियता च, मीतासा-
 वित्र्योः सतीत्वम्, वशिष्टस्य महर्षेः शमः समा च, भीष्मपितामहस्य
 शूरता गाम्भीर्यञ्च, राज्ञो जनकस्य निष्कामवृत्तिः, वल्लिस्त्यागः, शुक्रदेवस्य
 वैराग्यं, देवर्षेर्नारदस्य भगवद्भक्तिः कस्य वा साम्प्रदायिकस्य नापत्तेहय-
 त्यन्तःकरणम् ? के वा साधकाः श्रेयस्कारीरिमा वृत्तीर्धारयन्तः समुन्नता न
 भवेयुः ? स्वदेशीयधर्मसम्प्रदायानान्तु का कथा, एयिष्यां वर्तमानाः
 सर्वेऽपि धर्मपथा एवंविधान्तरिकधर्मवृत्तेः समुन्नतिं न किल न प्रश-
 शंसुः । धर्मप्रचारकैर्विधाय स्वदृशोः सार्वभौमतां धर्मापदेशे विहिते
 न कस्यापि सम्प्रदायस्य क्लेशलेशो नाप्यधिकारिणां हानिः सम्भाव्यते ।
 सार्वभौमभित्तिमधिष्ठाय विधाय चोच्चावचप्रदेशेषु सर्वत्र समां दृष्टिं
 यदि धर्मप्रचारका धर्मापदेशे प्रवर्तेरन् तदा न कदापि विफलमनोरथाः
 सम्भवेयुर्नापि कस्यचिद् हानिः समुत्पद्येत । धर्मः क्लेश्वरिकवस्तु,
 अत ऐश्वरिकवस्तुभ्यो न कस्यापि कदापि हानिः सम्भवति । यथा प्रत्ये-
 कसाम्प्रदायिकधर्मेषु या या सन्निहिता सार्वभौमधर्मसत्ता सा निखिल-
 सम्प्रदायहितं विदधाति, एवं सार्वभौमरूपां भित्तिप्रवलय्य धर्मप्रचारका
 धर्म प्रचारयेयुस्तदा स धर्मप्रचारः सर्वेषां मङ्गलसम्पादको भविष्यति ।
 त्रिकालसमीक्षकाः पूज्याङ्घ्रयो महर्षेयः सर्वदा इमामेव भित्तिमुपलस्य
 धर्मप्रचारमकुर्वन्, अतस्तेषामुपदेशाः ज्ञानभूम्यनुसारमधिकारभेदवत्त्वेन
 परस्परं त्रिरुद्धा अपि जीवानां श्रेयस्सम्पादनायालम् ।

प्रकाशनं 'प्रचार'शब्दार्थः, धर्मस्य याथार्थ्येन रहस्यप्रकाशनं
 'धर्मप्रचार' शब्देन व्यवह्रियते । परं धर्मप्रचाराय स एवोपयुक्ता यः
 पूर्वाभिहितसृष्टिसम्बन्धिधर्मतत्त्वानि पूर्णतया ऽवगच्छति । वस्तुतो
 गुरुदेव एव धर्मप्रचारकशब्दवाच्यतां धत्ते । तन्नयन्येषु भगवताऽऽदि-
 देवेन, महादेवेनोपगीतम्, यत्—“त्रिकालदर्शी सर्वशास्त्रपारदृशवा धर्मज्ञः
 सात्त्विक एवपु रूपो गुरुशब्दवाच्यतां लभते”, एतेषामेव साहाय्यप्राप्या हि
 जीवाः कल्याणपदभाजो भवन्ति । गुरुलक्षणं यथा विज्ञानभाष्ये—

सर्वदर्शी तु यः साधुर्मुमुक्षुणां हिताय वै ।
 व्याख्याय धर्मशास्त्रांशं क्रियासिद्धिप्रबोधकम् ॥
 उपासनाविधेः सम्यगीश्वरस्य परात्मनः ।
 भेदान् प्रशास्ति धर्मज्ञः स गुरुः समुदाहृतः ॥
 सप्तानां ज्ञानभूमीनां शास्त्रोक्तानां विशेषतः ।
 प्रभेदान् यो विजानाति निगमस्यागमस्य च ॥
 ज्ञानस्य चाधिकारोऽस्तीन् भावतात्पर्यलक्ष्यतः ।
 पुराणेषु च तन्त्रेषु भाषायास्त्रिविधां सृतिम् ॥
 सम्यग्भेदैर्विजानाति भाषातत्त्वविशारदः ।
 निपुणो लोकशिखायां श्रेष्ठाचार्यः स उच्यते ॥
 पञ्चतत्त्वविभेदज्ञः पञ्चभेदां विशेषतः ।
 सगुणोपासनां यस्तु सम्यग् जानाति कोविदः ॥
 चतुष्टयेन भेदेन ब्रह्मणः समुपासनाम् ।
 गभीरार्था विजानीते बुधो निर्मलमानसः ॥
 सर्वकार्येषु निपुणो जीवन्मुक्तस्त्रितापहृत् ।
 करोति जीवकल्याणं गुरुश्रेष्ठः स कथ्यते ॥

इदं जगत् सदसद्रूपिणोऽब्रह्ममाययोः क्रीडावनिः, उभाविमौ
 यायातथ्यतो ज्ञात्वा यः पुरुषसिंहः सत्पथमेव सदाऽध्यास्ते स एव
 गुरुर्भवति । महानुभावा ज्ञानिप्रवरा वेदव्यास-कपिल-याज्ञवल्क्य-पत-
 ङ्गलि-गौतममहर्षयः स्वस्वनिर्मितेषु यन्त्रेषुत्तममध्यमाधमभेदतः प्रज्ञा
 त्रिविधेत्यामनन्ति । उत्तमप्रज्ञा विदेहलयावस्थायां पुरुषमुपसी-
 दति । उत्तमप्रज्ञया एव जीवः शरीरमुत्सृज्य नभश्च्युताम्भोविन्दुरिव
 ब्रह्मसमुद्रं सङ्गम्य मुक्तिपदं निविशति; अत उत्तमप्रज्ञाया वर्णनत्रात्रापे-
 त्यते । अधमप्रज्ञा सा भवति यदा मनुष्यो ज्ञानभूमिं प्राप्य समुद्रतो
 भवति, अर्थात् तस्मिन् बुद्धिः समुन्मिषति, परं बुद्धुर्मैलीमसतयाऽन्तः-
 करणं संशयापन्नं भवेदिति । यद्विषयीयप्रवस्था मनुष्यैः श्लाघ्या, परमस्याः

संशयप्रधानतया नियं गुरुपदवाच्यतानिमित्तम्, यतः सन्दिहानो जनः पण्डितोऽपि धर्ममुपदेष्टुं न पारयति । परमनयोस्तत्तमाधमयोः प्रज्ञयो- रन्तरालभवा मध्यमा प्रज्ञा केवलं गुरुत्वयोग्या; इत्यमेव भगवता महादेवेन पूज्यवरणैर्महर्षिभिश्चानुशासितम् । मध्यमप्रज्ञा सा भवति, यथा महात्मानः साधनपूर्णतया भगवन्तं साक्षात्कृत्यापगतसंशयचित्ता भवन्ति, तदा ते केवलं प्रारब्धानि कर्माण्युपभोक्तुमेव शरीरवन्तो जगति विचरन्ति । मनुष्याणांमिषं श्रेष्ठावस्या शास्त्रेषु 'जीवन्मुक्ति'रिति वर्णयता । यद्यपि सर्वदा ज्ञानिन एवोपदेष्टारो भवन्ति, तथापि मध्यमावस्याका महात्मानो जीवन्मुक्ता एव केवलमुपदेशार्हा गुरवो भवितुं योग्याः । अतो धर्मोपदेशे धर्मप्रचारश्रवणे चोपदेशतां गुरुणामुपदेशयहीतृणां शिष्या- णाञ्च 'धर्म-प्रचार' इत्यनयोः शब्दयोर्विदोक्तं तात्पर्यं यथावदधिगम्य स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तिः समुचिता । अधुना यादृशी धर्मप्रचारप्रया प्रथिता, तथा पुरुषार्थं कृत्वाऽपि न तदनु रूपं फलमधिगम्यते ऽतस्तन्मूलमपि गवे- यणीयम्, यतः कार्यं कार्यफलञ्चोपलक्ष्यैव तेन कल्याणप्राप्तिराशास्तुं शक्यते ।

आधुनिकधर्मप्रचारे दृश्यते यत् धर्मप्रचारकाः पण्डितमहोदया राजसिकप्रकृतिपरतन्त्राः सत्यासिनश्च सदसि प्रायशो व्याख्यानैर्धर्मं समुपदिशन्ति । रीतिरियं राजसिके जगति परमोपकारिण्यपि न सात्त्विकजगति धर्मप्रचारकर्मणि फलप्रदा, अतोऽधुनातनाः साम्प्रदायिकध- र्मप्रचारकाः प्रबलतमपुरुषार्थद्वारा बहुप्रयस्यापि केवलं वाचनिकमेव कर्म कुर्वन्ते, याथाार्थं कर्म स्वल्पमेव साधितमेभिः; रीत्याऽनया राजसे कर्मणि फलं लब्ध्वाऽपि सात्त्विके कार्ये न फलप्राप्त्याशा दृश्यते । साम्प्रतं या धर्मप्रचारशैली समादृताऽभिनवैर्न सा प्रवैरनुमोदिता, यतः पुरा न प्राञ्चो हठादुर्ममुपदिशन्तिस्म । व्याख्यानं, यद्विह्वलिशभाषायां 'लैक्चर' 'स्पीच' इतिवाऽभिधीयते, इयं प्रथा यूरोपीयाणाम् । राजसाः पाश्चात्यास्ते विद्वंसा राजसिककर्मप्रचाराय तथाविधां प्रथां प्रथयामासुः । अथमिधया वक्तृतया राजसिकानि कर्माणि सिद्ध्यन्त्येव, तामेव शैलीम-

नुकस्य नव्या भारतीया अपि धर्मप्रचारे सहायकतया मन्यन्ते । येन कारणभूतेन गुणेन यत्कार्यं निर्मायते तत्फलमपि तदनुगुणमेवात्पद्यते, “कार्यं निदानाद्भि गुणानधीते”—इत्युक्तत्वात् । विद्याभिमानिनः पण्डित-महोदया धर्मापदेशतः प्राक् रजोगुणवशीभूताः सन्त इत्यमभीप्सन्ति “ज्ञानिनो वयम्, धर्ममुपदेश्यामः”—इति तदा समुपनिहितं पदं रजो-गुणेन, ततः परमाह्वानपत्रम्वितीर्य जनानामाकारणमपि रजोगुणसमु-द्रुतम् । एवमुपदेशारो राजसिका भवन्ति, श्रोतारोऽपि राजसिकास्ता-मसिका वा भवन्त्येव । उपदेश्परीक्षणबुद्ध्या कालयापनेच्छया च श्रोतारः सभास्तारा भवन्ति । यदैते सभायां परीक्षणबुद्ध्याऽऽगच्छन्ति तदा राजसिकाः, यदा तत्र समययापनं कर्तुं प्रमादायत्ता वाऽऽगच्छेयुस्तदा तामसिका इति सुव्यक्तमेव । अतो राजसिकेषूपदेश्पृषु तामसिकेषु राज-सिकेषु वा श्रोतृषु सत्सु अभिनवया धर्मप्रचारीत्या सस्वगुणप्रभवमात्म-ज्ञानं कथमुपलभ्येत ? यतो रजसा तमसा च राजसिकं तामसिकं वा-फलमुत्पद्यते, न कदापि ताभ्यां सात्त्विकफलप्राप्तिः सम्भवति । किन्तु विरन्तनसमयप्रथितधर्मप्रचारप्रकारेणैव सर्वदा धर्माधिकारः प्राप्तुं शक्यः, तत्प्रकारश्च सात्त्विक एव, एतेन सात्त्विकं फलमधिगम्यत एव । इयं रीतिः सनातनधर्मानुमोदिता धर्मापदेशाय धर्मापदेशयहणाय च, यत् त्रिता-योपप्लुता जिज्ञासव आत्मानमनुयोगिनमिव मन्यमाना दीनाः श्रेयसे गुरुमुपगम्य सप्रश्रयं बद्धाञ्जलिपुटं धर्मापदेशमभिलषेयुः । यस्य हृदये वैराग्याद्गुरः किञ्चित् समुन्मिषति स एवमप्रसारं संसारं दुःखप्रचुरं धर्मज्ञानञ्चोत्तमसुखमूलमिति कलयितुं शक्नोति । एवं विरक्ता धर्माप-देशं जिघृक्षवो निस्सारमात्मानं जानन्तो गुरुमुपयुक्तं ज्ञात्वा विधायाञ्ज-लिपुटं तं यदोपसीदन्ति तदा तेषां चेतः स्वत एव सात्त्विकं रूपं प्राप्स्य-तीति कोऽत्र सन्देहावसरः ? एवं यदाऽनिच्छस्य गुरोर्दृक् दीनं शि-न्भ्राजयति तदा ज्ञानात्मना तपःस्वाध्यायसक्तानां जीवहितकराणां

गुरुणां करुणारसप्लुते हृदये सात्त्विकी उपदेशरीतिः स्फुरति । नात्र रजोगुणप्रचारः, यतो न गुरुदेवो यदृच्छया प्रसन्न समुपदिशति, किन्तु दयावशीभूतः परानुपकर्तुकामो गुरुः समुपदिशति यदा शिष्यं, तदा तस्मिन् सत्त्वस्यैव विकाशः पूर्णतया सम्भवतीति निर्विवादम् ।

एवं सात्त्विकः शिष्यः सत्त्वगुणप्रवणं गुरुं यदा धर्मज्ञिज्ञामयोपगच्छेत् तदा निःसंशयमेव सात्त्विकं ज्ञानरूपं फलमुत्पत्स्यति । धर्मः किल ज्ञान-स्वरूपः सात्त्विकः पदार्थः, यदा गुरुशिष्यौ सत्त्वगुणावस्थितौ तदैव धर्म-लाभः सम्भाव्यते, अन्यगुणकार्येभ्यो न कदापि सत्फलान्येति कथित-पूर्वम् । न सा रीतिः सात्त्विकधर्मममुन्नतये यया राजनीतीया, सामा-जिकी, सांसारिकी वा उन्नतिर्भवति । ईश्वरराज्यभवः पदार्थो धर्मः, अत उपदेशका उपदेश्याश्च संसारतो वह्निमुखीं दृष्टिं विधायेश्वर-राज्यमधिगम्य धर्मप्रचाराय चेष्टेरैस्तदोभावपि फलभाज्ञौ भवेताम् ।

उपरितनसन्दर्भे सिद्धान्तितं यदधुनातनी व्याख्यानशैली राज्ञी, परमित्यं न मन्तव्यं यदेवाम्बिधा सात्त्विकी शैली न भवत्येव । सत्त्वगुणम-वलम्ब्य जगतामसीमदुःखैर्देयार्द्रान्तःकरणानामुपदेशेनावश्यं सात्त्विकफलो-त्पत्तिः सम्भाव्यते । अखिलेषु देशेषु समानसंस्काराय, विद्योन्नतये, धर्म-प्रवृत्तये च प्रजाः समुत्तेजयितुं व्याख्यानमावश्यकम् । पुराणादिशास्त्रा-णां व्याख्यानप्रथा व्यासासनमुपविश्य धर्मोपदेशरीतिः सभायां स्थित्वा धर्मसम्बन्धीयोत्तरप्रत्युत्तरीकरणशैली बहुतिघात् कालात् प्रवृत्ता । अधुनातनीयमुपदेशशैली तास्वेवान्तर्भवितुं योग्या । कौशलेन कार्यम्बि-दधता त्वरितमेव फलमाप्यते, नहि कौशलं कदापि निष्फलं भवति । जटिलग्रन्थिस्त्वरितमेव कौशलक्रियया सरलीकर्तुं शक्यते, कौशलाभावे तु साऽधिकादधिकं षक्रिमाणमेव प्राप्नोति । अतो 'धर्म-प्रचार' इत्यनयोरर्थे यथावज् ज्ञात्वा कौशलपूर्णक्रियया धर्मप्रचारे पुस्तार्थविधानेनावश्यमेव फलप्राप्तिरिति । लोकाहितधर्मोपदेशबहुादराः परोपकारव्रतदीवित-

एतज्जगदीश्वरस्वरूपमिति मत्वा लोकपूजापरायणा धर्मवक्तारो यदि
आख्यानसमये भगवतः कृष्णचन्द्रस्य सात्त्विकज्ञानलक्षणरूपामूर्तिं न
विस्मरेयुः, यथा—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्ष्यते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥

धर्मस्वरूपवर्णनावसरे, उपदेश्यप्रजाभिर्ध्वंसहारे च भगवतो याज्ञ-
वल्क्यस्योक्तिं मन्येरन्, यथा—

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् ।

अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मो मुनिपुङ्गव ! ॥

तदा कृतकृत्याः सन्तः परानपि सान्द्रमानन्दयितुं शक्नुवन्ति ।

इत्युपदेशपारिजाते धर्मप्रचारवर्णनम् ।

निगमागमस्वरूपम् ।

वेदाः ।

अपौरुष्या अपौरुषेया वेदाः सनातनधर्मस्य मूलम् । वेदशब्द-
स्यापौरुष्यं ज्ञानम् । विद्धातोः करणघञानिष्पन्नस्य वेदशब्दस्य ज्ञानकरण-
स्वरूपमर्थः । ज्ञानं नित्यमतः प्रलयेऽपि उंकारात्मना वेदस्तिष्ठत्येव ।
वेदा न मनुष्यैर्निर्मिता अतोऽपौरुषेया इत्यभिधीयन्ते । यथाऽऽह भग-
वान्वेदव्यासः,—

अनादिनिघना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी विश्वा यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

“नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपी”ति मेधातिथिः ।

“प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थित”
इति कुल्लूकभट्टः । यद्वि वेदेषु देवाश्चण्डिकाश्चन्द्रांसि च वर्णितानि तत्राय-
मभिप्रायो यत् याभिः श्रुतिभिर्याः भगवच्छक्तय उपास्यन्ते ता एव तासां
श्रुतीनां देवताः । येषाञ्च त्रिकालदर्शनां महर्षीणां चेतःसु याः श्रुतयः
प्रथममाविरभूवन्, अर्थात् यैर्महर्षिभिर्याः श्रुतयः प्रथमतः प्रकाशितास्तासां
ते चण्डयः । यस्मिंश्च च्छन्दसि यो वेदमन्त्रो निर्दिष्टस्तदेव तस्य च्छन्दः ।
एतन्मूलकमेव प्रतिमन्त्रं चण्डयो देवाश्चन्द्रांसि चोल्लिख्यन्त इति
वैदिकी प्रथा । एतत्प्रयोजनं किल यच्छन्दीभिर्विज्ञातैस्तन्मन्त्राधिभैतिकी-
शक्तिर्विज्ञाता भवति, यतः प्रतिवैदिकच्छन्दसां शक्तिर्भेदा भवति ।
छन्दसामनुरोधेन पृथक्कार्यसम्पादनव्यवस्था व्रात्यणयन्त्रेषु बहु
समुपलभ्यते । मन्त्रदेवताज्ञानेन पूर्वाभिहितमन्त्रायामाधिदैवीशक्ति-
रेवं चण्डिज्ञानतश्च तेषामाध्यात्मिकीशक्तिर्विज्ञायते । वैदिकी किल
भाषा लौकिकसंस्कृतभाषातो विलक्षणस्वरूपा । यत्र चावहितमनसा

विद्यारेण वैदिकभाषाया विलक्षणत्वं भावगाम्भीर्यञ्च स्फुटं प्रतीयते ।
आर्य्यजातीयजनविद्यारेत्वासृष्टेर्वेदसत्ता स्वीक्रियते ।

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥

12206

इति स्मृतिः ।

अधुनातनाः पारश्वात्या विद्मस्वन्तो वैज्ञानिकविद्वांस एकस्वरेण
स्वीकुर्वन्ति यद् वेदेभ्यः प्रवतरो न कोऽपि ग्रन्थो जगत्यां दृष्टिगोचरता-
मापद्यत इति । अभान्तवैदिकविज्ञानानामनादित्थं वैदिकभाषायाश्च
पुरातनतरत्वं सर्वैरेव धीरधिष्णैर्विद्वानुमोदितमिति फलितप्रायम् ।

वेदेषु ज्ञानविज्ञानावत्युदारतया वर्णितौ, अदधश्दनत्तत्रादिलोक-
परिमण्डितमाकाशदेशमयमघटनघटनापटुष्या महामायायाः क्रीडाघनमिदं
भूमण्डलं यथाऽन्तश्चून्ममेवं वेदस्वरूपमप्यनन्तमेव, “अनन्ता वै वेदाः”,
इत्याद्याः श्रुतय एवात्र प्रमाणम् । केवलमेकया ज्ञानवृष्ट्याऽस्य जगता-
ऽनन्तता प्रतिभाति । ज्ञानविषय इदं स्थूलरूपं जगदनन्तम्—इतोऽपि वैज्ञा-
निकस्रध्यात्मराज्यमतिविस्तृतियुतमिति सम्भाव्यते । वेदाः किल ज्ञान-
विज्ञानयोरधिष्ठानम्, तदा वेदात्मा शब्दब्रह्म कीदृगनन्तरूपवानिति
विचारवतां प्रेक्षावतां मननगम्यम् । अनन्तेष्वपि वेदेषु साम्प्रतिककल्प-
वेदसंख्या समुपलभ्यते, यत् अश्वेदस्यैकविंशतिः, यजुर्वेदस्य नवाधिकश-
तम्, सामवेदस्य सहस्रम्, अथर्ववेदस्य पञ्चाशत् शाखाः सन्ति । सह-
स्रनया तु (१९८०) अशीत्यधिकैकशतान्तरेकसहस्रम्, यथा—

ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेकविंशतिसंख्यकाः ।

नवाधिकशतं शाखा यजुषो मारुतात्मज ! ॥

सहस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परन्तप ! ।

अथर्वस्य तु शाखाः स्युः पञ्चाशद्भेदतो हरे ! ॥

इति श्रुतिः ।

परमतिशयशोकस्थानं यद् भारते बहुविधोपद्रुत्या भारतीयाना-
मज्ञानतया च इयतीष्वपि शाखासु केवलं पञ्च सन्त वा शाखाः नयन-
पथयाविर्भवन्ति साम्प्रतम् । अधुनातनसर्गकल्पे यावतीषु शाखास्वपौह-
देषो वेदा विस्तृत आसीत् तासां प्रतिशाखानुसारिषु मन्त्रब्राह्मणोपनिष-
द्भागेषु तद्वेदाङ्गीयसूत्रप्रातिशाख्येष्ववधानदानेन स्फुटं विज्ञातं स्यात्
यत् क्रियत् विस्तृता वेदा आसन्निति ।

सर्वज्ञानीषु वेदेषु ज्ञानीयविचारेषु सत्स्वपि वैज्ञानिकरहस्यं
गूढात्मना तिष्ठति । वैदिकभाषाऽन्तःसारा संक्षिप्ता गभीरायां वैज्ञा-
निकभावोपवृद्धितेति न प्राज्ञम्मन्योऽल्पधीरवगन्तुं शक्नोति ताम् । अतो-
ऽधुनातना अदूरदर्शिष्विद्वांसो वेदार्थज्ञाने तुष्या भवन्ति, तेषु च मत-
भेदः सन्देहः प्रमादवृत्तयश्चाविर्भवन्ति, परं शब्दब्रह्मस्वरूपो वेदो
मूर्तिमत् परब्रह्म एव, यथा अजन्माऽप्यद्वितीयाऽपि परमात्मा त्रिगु-
णभेदवशतो विष्णुब्रह्मरुद्रस्वरूप उत्पत्तिस्थितिलयकर्म करोति, एवमपौ-
रुषेयो वेदः कर्मोपासनाज्ञानानि विस्तारयितुं ब्राह्मणसंहितोपनिषदूप-
मूर्तित्रयमास्याय मानवानां श्रेयःसम्पादनाय प्रवृत्तः । मन्त्रब्राह्मणार-
ण्यकभागेषु त्रिधा विभक्ता वेदाः, आरण्यकभागस्यैवोपनिषदित्यपरं नाम
समुपलभ्यते । शरीरे उत्तमाङ्गस्यैव वेदेषूपनिषदाम्महत्त्वम् । निवृत्तिमा-
र्गगामिनां वानप्रस्थानां सत्यासिनाञ्चोपकारित्वाद्युपनिषदः सहृद्दीप्ताः,
ते च वानप्रस्थाः सत्यासिनश्च प्राय आरण्यका एव, एतन्मूलक उपनिष-
दामाण्यकपदेन व्यवहारः प्रचलित इति । उपनिषदो मुक्तिपदमाप्नु-
यायमुपदिशन्ति प्रधानतया, मन्त्रब्राह्मणभागौ च कर्मोपासनाकाण्डयो-
र्मुख्यं मूलम् । एक एव वेदोऽधिकारिभेदात् कर्मभेदाच्च त्रिधा विभक्तः ।
स एव एको विभागक्रमेण अथयजुःसामाथर्व इति चतुर्विधामाख्यां लभ-
ते । वस्तुत एव एव वेदः, यस्य त्रयो विभागाश्चतसश्च संज्ञा भवन्ति ।
अथयजुःसामाथर्ववेदानां या शाखासंख्या पूर्वं परिगणिता, तावानेक

मन्त्रभागो, ब्राह्मणभाग, आरण्यकभागश्चासीत् । परन्त्वत्र कल्पे प्रका-
शमापवानां वेदानां सहस्रांशमपि नोपलभ्यते, लीनः किल वैदिक-
प्रधानोऽंशः कालत्रैपम्यात् कालस्रोतसि, परमधुनाऽऽपतिसमये लुप्ताः
वशिष्टोऽपि भाग आर्यजातीयानां कल्याणाय प्रमोदाय च ।

यथा भगवतो ब्रह्मेशविराहात्मकं स्वरूपं स्वरूपतटस्थलतणाभ्यां
वेद्यं भवति, यथा च भक्तिदर्शनीय लयपादे—“स्वरूपतटस्थवेद्यं सच्चि-
दानन्दमद्वितीयभ्रह्म । तत्त्रिभाववत् । तस्मादोतत्स-
दिति निर्देशः । ब्रह्मणोऽधिदैवाधिभूतरूपं तटस्थवेद्यम् ।
स्वरूपेण तदध्यात्म”मिति, तथा कार्यब्रह्मरूपं जगदपि ब्रह्माण्ड-
पिण्डावान्तरभेदसहितं रूपत्रये विभक्तमिति श्रुतीनां दिव्यं महत्त्वं परिची-
यते । कार्यकारणयोः समानरूपत्वात् कारणब्रह्मभाव इव कार्यब्रह्मणोऽपि
प्रत्यङ्गमध्यात्माधिदैवाधिभूतभावाः सततं सच्चिदिताः । इममेवापेतधर्मं
भगवद्वियममनुसृत्य मानवानामध्यात्माधिदैवाधिभूतशोधनाय वेदाः
कर्मापासनाज्ञानकाण्डात्मना त्रिधा विभक्ताः । एवं निखिलाः श्रुतयोऽपि
त्रिधावात्मिकाः, मानवानामध्यात्माधिदैवाधिभूतशुद्ध्यै लभन्ते । “त्रयो-
ऽर्थाः सर्ववेदेषु” इत्यादि मध्यच्छभाष्ये प्रोक्तत्वात् । विज्ञानभाष्येऽपि-

यथा दुग्धञ्च भक्तञ्च शर्कराभिः सुमिश्रितम् ।

कल्पितं देवभोगाय परमात्रं सुधोपमम् ॥

तथा त्रैविध्यमापन्नः श्रुतिभेदः सुखात्मकः ।

नयते ब्राह्मणं नित्यं ब्रह्मानन्दं परात्परम् ॥

इति ।

सर्वगतमपि परमात्मानं यथा योगेनापरिशोधितचेतसो न तं
द्रष्टुं पारयन्ति, एवं साधनादिकरणैरन्तःकरणमवमृज्य विद्वान्सः श्रुतीनां
त्रैविध्यमर्थमवगन्तुं पारयेयुर्नान्यथेति ।

पूर्वे शिवा-कन्यो व्याकरणं ज्योति-शब्दो-निवृत्तकमित्येतानि

षडङ्गानि यथावदधीत्य वेदार्थावबोधयोग्यता प्राप्यते, षडङ्गैकाङ्गस्यापि बोधाभावे न पूर्णा योग्यता लभ्यते वेदार्थावगमाय । विज्ञाय षडङ्गरहस्यं सप्तदर्शनानुशीलनमप्यपेत्यते वेदार्थतत्त्वज्ञानाय । नास्माकं दर्शनानि विदेशीयदर्शनानीत्र कल्पितकलेशराणि—अपि तु यथाक्रमं सप्तज्ञानभूमि-प्रवेशयितुसप्ताधिकारिभ्य आविर्भूतानि । एवमधीतषडङ्गैः परिशीलित-दर्शनरहस्यैः कर्मापासनाज्ञानादिसाधनैश्च परिमृष्टस्वान्तौर्षट्टद्विः पूर्ण-ज्ञानात्मा वेदः समुपलभ्यते । अन्यथाऽनन्तागाधवेदराशेः पारोत्तरयन्तु दूरापेतम्, तत्र प्रवेशोऽपि दुःशकः ।

षडङ्गानि ।

वेदानामर्था दुर्ज्ञेयः । यथा समाधिस्थ्याः पुरुषा एव ब्रह्मसाक्षा-त्कारसुखमनुभवन्ति तथा विद्वान्सः समाधियुक्तान्तःकरणैश्च शब्दब्रह्म-रूपिवेदस्य यथावदर्थमधिगन्तुमीशते ; परं योगिपदवीप्राप्तिरतिदुर्वी-यसी । परं ते महाभागाः स्वल्पा एव, यथाऽऽह गीतेपनिपदि भगवान्
 हृष्यचन्द्रः—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति ।

यदि वेदवाक्यमेव ज्ञानविज्ञानोपलब्धये लौकिकं मुख्यं साधनं तदा वेदावबोधनोपायः सर्वैः समादरणीयः । परं यदा दिव्यज्ञानाकारो-ऽयं वेदराशिस्तदैतदलौकिकज्ञानोपायिकबुद्ध्याधिगमायाप्राप्तौ यत्रोऽपेक्षितः, अर्थात् यथा कतिचन व्याकरणयन्यान् काव्यकोषादींश्चाधीत्यैवान्य-संस्कृतभाषासंघाध्ययनोपायिकीं बुद्धिं लभन्ति विद्वान्सः, न सा बुद्धिर्वेदा-र्थज्ञानाय अलम् । अधीत्यैव साङ्गोपाङ्गं षडङ्गं जिज्ञासूनां प्रतिभा वेदार्थं ज्ञातुं समते । यथा परीक्षणीयस्य कस्यापि जनस्य चेष्टारहस्यत्वा-ऋतिगुणचरित्रादीन्विदित्वैव स परिचितो भवति, एवं वेदतात्पर्यार्थत्रोधा-

नद्यमा बुद्धिस्तदेव सम्बन्धेन यदा बहङ्गानि सुपरिशीलितानि भवेयुः ।
वेदस्य षट् अङ्गानि यथा—शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, ज्योति, रश्मन्दी,
निरुक्तकम् इति । यथा—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पथ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रेयसमुच्यते ॥

शिक्षा प्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

इति ।

शिक्षायां वेदपाठविधिनुवर्णिता । वैदिकज्ञानावबोधाय वेदपाठः
प्रथमः । अतः बहङ्गेषु शिक्षायाः प्राधान्यं मन्यते । शब्दशब्दिकभावः
वाच्यवाचकभावश्चोभाश्वपि तादात्म्यसम्बन्धसम्बद्धाविति दर्शनशास्त्रैः
सिद्धान्तितम् । परं शब्दशक्तिस्तदेव पूर्णतया प्रकाशं लभते यदा शब्दाः
सम्यक् समुच्चरिता भवेयुः । इदमत्र फलितम्, यत् अलौकिकशक्तिर्वैदि-
कपदसमूहस्तदेव फलपदो यदा विज्ञानानुमोदितध्वनेः समुत्पन्नो
भवेत् । वेदः शब्दस्वरूपं ब्रह्म । अत्र शिक्षायां शब्दविज्ञानक्रमभवा
वेदपाठरीतिगानरीतिश्चोपनिबद्धा । वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति
शब्दस्य द्वौ भेदौ । अतो वेदपाठोपयोगिवर्णात्मकभागस्य शिक्षायां ह्रस्वा-
दिभेदतो वर्णनं कृतम् । ध्वन्यात्मकशब्दस्य षड्जादिभेदवर्णनं गान्धर्वा-
ववेदे प्रकाशितम् । अस्य शब्दब्रह्मणो ह्रस्वदीर्घादयो भेदास्तथा षड्जा-
दयः सप्तस्वराश्च पूर्णरूपप्रकाशकाः । स्वरा ह्रस्वादिसाधारणभेदैस्त्रि-
धा, षड्जाद्व्यसाधारणभेदैश्च सप्तधा प्रविभक्ताः । आभ्यां साधारणा-
साधारणरूपाभ्यां स्वराभ्यां साधारणी असाधारणी चापि शक्तिः समु-
त्पद्यते ।

सामवेदीयमन्त्राणां सङ्गीतसम्बद्धत्वात् तन्महिमा सर्वाधिकः
स्वीकृतः । वैदिकसाधारणशिक्षायां स्वराणां ह्रस्वादयस्त्वयो भेदाः, वेद-
पाठशैली, स्वरसङ्केतप्रदर्शनाय हस्तचालनादिक्रिया च वर्णिता । साम-
वेदीयसङ्गीतशिक्षायाञ्च ह्रस्वादिस्वरैः सप्तस्वराणामुत्पत्तिं प्रदर्शय-
तेभ्यश्च मूर्च्छनादिसूत्रशक्तीनां समुद्भवमुपवर्णयति किमपि शब्दिकं

विज्ञानमाविष्कृतम् । यथा साम्प्रतं सङ्गीतशास्त्रं लौकिकप्रमोदाधिर्भाव-
कमिति मन्यते तदसाम्प्रतम्, यतो न पूज्यपादपरमर्षिसङ्कलितो गान्धर्व
उपवेदस्तादृशाय कर्मण उपयुज्यते । इयं हि आर्याणां सङ्गीतविद्या
मुख्यं विज्ञानशास्त्रम् । दिव्यविद्याया अस्याः साहाय्यमुपादाय वेदमन्त्राः,
कामपि शक्तिं प्रसुवत इतीतिहासविदां न परोक्षम् । नारदादिपरमर्षि-
निर्मितशिक्षापाठेन त्रिभ्यः स्वरोभ्यः सप्त स्वराः, तत्तत्सर्वैकविंशतिमूर्च्छ-
नाः, एताभ्यश्च द्वाविंशतिश्रुतयस्ततो बहुविधा रागा आविरभूवचिति
विदितं स्यात् । यथा सङ्गीतरत्नाकरस्य पद्यमुदाहरामः,—

श्रुतिभ्यस्तु स्वरा षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः ।

पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥

तेषां संज्ञाः स-रि-ग-म-प-ध-नीत्यपरामताः ।

दीप्तायता च करुणा मृदुर्मध्येति जातयः ॥

श्रुतीनां पञ्च तासाञ्च स्वरोऽप्येवं व्यवस्थिताः ।

ते मन्द्रमध्यताराख्यस्थानभेदास्त्रिधा मताः ॥

त एव विकृतावस्था द्वादश प्रतिपादिताः ।

इति ।

तच्छक्तिश्च मानवचित्ते यादृशं प्रभावमुत्पादयतीति तदवलोकनत
एव ज्ञायते ।

इदं मानवशरीरमपि सुदृतरमेकं ब्रह्माण्डम् । सन्ति च ब्रह्माण्डे
ये नियमनिचयास्त एवान्न शरीरे ऽपि समुपलभ्यन्ते । इममेव सृष्टिनि-
यममनुसृत्य शब्दसृष्टिस्त्रिगुणभेदतः प्रथमं सूक्ष्मदशायां ह्रस्वादिभेद-
त्रययुक्ता भवति । ततः सूक्ष्मदशायां ब्रह्माण्डसृष्टेः सप्तभेदा इव तस्याः
सप्त भेदा भवन्ति, इति भेदद्वयमनुसृत्यैव शिक्षाशास्त्रं प्राणायि पूत्रा-
चार्यैः परमर्षिभिः । यदा शरीरे शब्दसृष्टिर्भवति तदा ब्रह्माण्डमगा-
नुसारैवात्मरेितबुद्धिमनःप्राणशक्तिप्राणवायुभिः समुत्पन्नः शब्दः

कावस्य तत्तत् स्थानविशेषं स्पष्टा प्रकाशते । यथा महर्षिपाणिनीय-
शिक्षायाम्—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति माहृतम् ॥
माहृतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।

इति ।

प्रतिस्वरमात्मा सम्बद्ध इति फलितम् । परं तदेवात्मशक्तिविकाशः
पूर्वतया सम्भवति यदा सा शब्दैः सम्यग् ध्वनिता भवेत् ।
कार्यप्रसक्त्यामधिदैवशक्तिमन्तराऽऽध्यात्मिकभावीय आधिभौतिकः स्वरो
न प्रकाशमाप्नोति, किञ्च पूर्वनिर्विद्वत्क्रमानुसारतः सा कार्यसम्प्राप्तित्य-
धिदैवशक्तिर्न सर्वत्र व्याप्ता भवेत्, अपरिणाम्य च वायुं शब्दात्मना
शीघ्रा च यदा भवेत्, तदा येन स्वरेण यच्छक्त्युत्पत्तिः सम्भाविता सा
न शक्ता प्रकाशमाप्नुम् । अतः शब्दब्रह्म वेदराशिं निजरूपे स्यापयितु-
कामैः परमार्थभिर्ध्वंशाय शिताशास्त्रम् । इदानीं लौकिकीयशितायथाः
स्वल्पा एव लभ्यन्ते; पुरातना विस्तृतरूपा सामशिता प्रायो लुप्तैवेति ।

मान्त्रिककर्मवर्णनात्मकः सन्दर्भः कल्पशास्त्रमभिधीयते । यथा
प्रथावद्ध्वनिना अप्रकाशिता ब्रह्मस्वरूपा वेदमन्त्रा न फलजनका
भवन्ति, तथा वैदिककर्मणि प्रतिक्रियं वैदिककर्मकाण्डीयविज्ञानानु-
मेदितसाधनमनवलम्ब्य न तत् कर्म फलोत्पादकमिति । अत्र वेदाङ्गेऽ-
नेनसोमादियागानामुपनयनादिसंस्काराणां ब्रह्मचर्य्यागार्हस्थ्योद्वाश्रमा-
गाञ्च कर्मसाधनविधिर्यथावद् वर्णितः । कर्ममर्यामिदं जगत्, अतो
वेदेषु कर्मकाण्डाधिकारः सर्वतोऽधिकः, एतन्मूलकमेव कल्पशास्त्रं
पश्यात्: समभूल्लोके । यावतीयु शाखासु वेदा विभक्तास्तावन्त्येव कल्पशा-
स्त्राणि पृथक् पृथक् सन्दृश्यानि । अस्य सूत्ररूपनिबद्धत्वात् कल्पसूत्रमिति
प्रवह्वारः प्रसिध्यति । जगति प्रत्यक्षीक्रियत एव यत् मुख्यादुच्चारितस्य

शब्दस्य शक्तिरङ्गविलेपादिभिर्भावावबोधनेनेधते । अन्तर्बहिर्जगती, शब्द-
ब्रह्मस्वरूपब्रह्मणी, कार्यकारणब्रह्मणी च तादात्म्यसम्बन्धसम्यङ्गिते, अतो
वैज्ञानिकयुक्तिपरीक्षितकर्मकाण्डक्रिया वेदाभिहिताध्यात्मलक्ष्यसाधनाय
परमावश्यकतीति फलितम् । वैदिकशाखासु या यस्य शाखा स स्वशाखा-
नुसारिकल्पसूत्रानुमोदितकर्मनुष्ठानेनाभ्युदयं निःश्रेयसञ्च प्राप्नुयादिति
कल्पशास्त्राणामाशयः । यथेदानीं सत्राह्नकारण्यको वेदोऽधिकं दुष्पाप
एवाभवत्, एवं कल्पसूत्राणां शतांशोऽपि नावशिष्यते । शिवा-कल्पो-व्या-
करणं-निरुक्तं-छन्दो-ज्योतिरिति षडङ्गक्रमो विद्यार्थिनां शिशितयिषयोप-
निबद्धः । परं छन्दः शिवाया, निरुक्तं व्याकरणेन, ज्योतिषं कल्प-
सूत्रेणात्यन्तं सम्बद्धम् ।

षडङ्गेषु क्रियासिद्धांशविचारेण शिवाया श्रौपपत्तिकांशवि-
चारेण च व्याकरणस्य प्राथम्यमङ्गीक्रियते । वैज्ञानिकविचारपूर्णानि
षडङ्गानि । व्याकरणं शब्दानुशासनद्वारभूतम् । अन्तर्जगद्राज्यप्रवे-
शाय यथा योगशास्त्रमुपायभूतम्, तद्वि भगवान् पतञ्जलिः “अथ
योगानुशासनम्” इति वदन् प्रारभे, तथा शब्दब्रह्मरूपस्य लराजकीय-
पदार्थानां ग्रहणाय वेदानां द्वाररूपं व्याकरणम्; स एव परमर्षिः “अथ
शब्दानुशासनम्” इत्युक्त्वा शास्त्रमिदं प्रारभत । यथा भावो वृत्तिः
प्रादुर्भावश्चेति शब्दानामुत्पत्तिक्रमः, अन्तर्जगती बहिर्जगति शब्दे चावि-
र्भवति; तदुत्पत्तिकारिणी शक्तिश्चतुर्विधा, यथा परा, पश्यन्ती,
मध्यमा, वैखरी च, एषं लयान्मुखे शाब्दिकसर्गे शब्दादर्थसत्तत्त्व भावः
समुत्पद्यते । सर्वोद्गसम्पत्तये संस्कृतभाषा नामानुरूपमेव नियमितस्व-
रूपा, अतः संस्कृतभाषाऽवगमाय व्याकरणाध्ययनं परमावश्यकम् ।
व्याकरणाध्ययनेन निमित्तशक्तिलेखेन शुद्धं लिखिताः पठिताश्च शब्दाः
स्वरितमर्थं विनीर्य भावबोधने सहायतां विदधते । व्याकरणशास्त्रस्यै-
षोऽपरो महिमा यत् ज्योतिषशास्त्रमिषेदमपि शास्त्रं वैदिके लौकिके च
कर्मणि सौहाय्यं समुपहरति मानवेभ्यः । यद्यप्येतच्छास्त्रीया बहवो यस्या
नामशेषाः समभवन् परमधुनाऽप्यार्षेयस्याः समुपलभ्यन्त एव प्रायशः ।

व्याकरणाध्ययनेन शब्दार्थाऽवबुध्यते, ततो निरुक्तपरिशीलनतः
 प्राप्तिविज्ञानेन वेदार्थरहस्यमवगम्यते । निरुक्तशास्त्रस्यान्तरिको विभागः
 करिष्विषयवृत्तिरिति प्रसिध्यति, तेन च वैदिकशब्दपर्याया ज्ञायन्ते, अतो
 वैदिककोष इत्यपरमेतन्नाम । वर्णनविचारेण वेदे भिन्नप्रकारा भाषा दृश्यते ।
 एते स्त्रिविधपरिणामसदृशो वेदे आध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकस्त्रिविधा
 वर्णितो भावः समुपलभ्यते । निरुक्तशास्त्रानुशीलनेनैतत्सर्वं यथावदधिगन्तुं
 शक्यते । अत्रायं निरुक्तविज्ञाननिष्कर्षः यथा व्याकरणशास्त्रं शब्दानां
 नित्यत्वं प्रतिपादयति तथा नैरुक्ता भावानां नित्यत्वं बोधयति । ओंकारा-
 ल्पतया वेदानां नित्यता व्याकरणविज्ञानसिद्धा, एवं निरुक्तीयोच्चतमविज्ञा-
 नेन भावमयाध्यात्मस्वरूपस्य नित्यत्वे साधिते, सुतरां ज्ञानमयवेदानां
 नित्यत्वं सम्यक् । आरभ्य स्थूलरूपबहिर्जगतः सूक्ष्ममध्यात्मपदपर्यन्तं सर्वं
 जगद् भावमयम् । सृष्टेरादिमध्यावसानेषु केवलं भावमचुरा चेतनसत्तैश-
 विकारिरूपेण तिष्ठति । अतो भावः सर्गस्य प्रभव इति स्वीकार्य एव ।
 भावस्य प्राधान्येन शब्दद्वारा भावराज्यस्योच्चतमभूमिप्रापणमेकं परमं
 कर्तव्यं निरुक्तशास्त्रस्य । पुरा निरुक्तशास्त्रसम्बन्धीया बहवो ग्रन्था आसन्-
 बहवः किल ग्रन्थाः पूज्यपादैर्महर्षिभिर्विरचिताः, परमद्य कालकवनि-
 तानां तेषां नामापि नोपलभ्यते । शीर्षशरीरं घृत्विशतिमतनामकं
 नैरुक्तपुस्तकमुपलभ्यते कुत्रचिदपि, तदवलोकनेन निरुक्तस्यासाधारण्यं
 महती विस्तृतिश्चावगन्तुं शक्यते । अधुना निरुक्तशास्त्रस्य सर्वकार्यं
 बहूनिरुक्तनाम्ना प्रसिद्धमेकं पुस्तकमुपलभ्यते, परं तत्केवलं प्रबनिरुक्तस्य
 ह्यायाभूतम् ।

वेदेषु प्रथमतः समासव्यासरूपवर्णनाशैली समादृता, यतो निरु-
 क्तशास्त्रसाहाय्यमन्तरा वेदार्थभावावबोधनं दुःसम्पादम् । 'पूज्यपादमह-
 र्षिप्रणीतदर्शनेष्वपि कीदृशो लाघवगौरवविचारः स्वीकृत' इति भाष्य-
 साहाय्यमनुपादाय दार्शनिकसूत्रमनुशीलयतां विदुषां न परोक्षम् । दार्श-
 निकतत्त्वानां वैज्ञानिकरहस्याणाञ्च वेद आकरः, अतस्तत्र लाघवगौरव-

विचारस्याप्यस्ति परा काष्ठेति तद्विदां नात्र संशयः । एष लाघवगौरव
विचारो बहुश्रेणिषु प्रविभक्तः । एतदस्माभिर्वर्णितपूर्वं यत् त्रिभाषा-
त्मकः स विचार इति । पुनः सप्त विज्ञानात्मका भेदा, ये दर्शनशास्त्रेषु
संक्षेपेणोपवर्णिताः । भवति चात्र यज्ञःश्रुतिः । यथा—ये ते पाशः,
चरुण सप्त सप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विशता रुशन्तः । सिनन्तु
सर्वेऽनृतं वदन्तं यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु ॥ इति । जीवा-
स्त्रिविधभावकृतमेव दुःखं सुखञ्चानुभवन्ति क्रमशः । विज्ञानस्वरूपाः सप्त
दार्शनिकज्ञानभूमय एव मुक्तिपदप्राप्तये साधकानां सप्त सोपानीभूताः ।
अपरोऽपि सत्त्वरजस्तमस्त्रिगुणभेदानुसारत उत्तममध्यमाधमाधिकाररह-
स्यकृता भेदः श्रुतिष्ववश्यं सम्भाव्यते । यतो वेदोऽपि त्रिगुणात्मकविश्व-
मण्डलगतः शब्दब्रह्म एव । अङ्गीकृतमेवैतत्सर्वेषु त्रयाणामपि कर्मो-
पासनाज्ञानकाण्डानामन्तर्यामो बहिर्यागश्चेति द्वौ भेदौ । यथा च
मध्वःशास्त्रे—“सर्वे वेदा अन्तर्यागपरा बहिर्यागपराश्चे-
ति । वैदिकलाघवगौरवविचारमनुसन्धित्सर्वो विद्वान्सी यावन्तं भावं
विस्तारयेयुस्तावदेव वेदानामानन्त्यं तेषां दृष्टिपथमाविर्भविष्यतीति
फलितप्रायम् । अस्य वैदिकानन्तभावराज्यस्य प्रकाशाय निरुक्तशास्त्रम-
सीमां योग्यतामर्हति ।

विलक्षणतावच्छन्दःशास्त्रम् । यथा शिताशास्त्रं स्वरसाहाय्येन
कर्मोपासनाज्ञानकाण्डस्योपकरोति तथा छन्दःशास्त्रमपि छान्दसविज्ञान-
सहायतयाऽऽविष्कृत्य कामपि अलौकिकीं शक्तिं वैदिकज्ञानविस्ताराय
कर्मणि साफल्यसम्पादनाय च क्षमते । सिद्धसाधकरूपः सम्बन्धो ध्वन्य-
चरयोर्थयो भवति तादृशः सम्बन्धः शिताच्छन्दसोरभ्युपेतव्यः । यद्यपि
स्वरसम्बलिते ध्वनौ ध्वन्यात्मकवर्णात्मकभावौ सततं तिष्ठतः, परमन्त-
र्विभागस्वरूपतया सार्थके ध्वनौ छन्दसामजसं स्थितिः । यथा मुखाद्वि-
निःसृते शब्दे स्वरस्थितिरवश्यमाविश्येवं छन्दांस्यपि तत्र भवन्त्येव ।
अत्रायं निष्कर्षो यत् स्वराणां प्रत्येकविभागविचारतो यथा मानवस्था-

न्तेऽपरैवकाऽपि शक्तिः प्रकाशमाप्नोति तथा पृथक्-पृथक् स्वतन्त्रस्व-
 रूपाणां छन्दसां प्रतिक्रियासमुत्पन्नाभिविशेषशक्तिभिरन्या एव काश्चिच्छ-
 क्तयः प्रादुर्भवन्ति मानवान्तःकरण इति । छन्दांसि विशेषशक्तिमन्तीति
 तज् ज्ञानं प्रकाशयितुं पूर्वाचार्यैः परमार्थभिरच्छन्दःशास्त्रं प्राणायामि ।
 यथा शिष्या ह्रस्वादयः स्वरा षड्जादयो वा स्वराः, श्रुतयो, मूर्च्छ-
 नाश्च स्वस्वप्राकृतिकीं शक्तिमनुसरन्तः शान्तकस्यादीन् रसानाविर्भाव-
 यन्ति पृथक् पृथक्, तथा छन्दांस्यपि स्वस्वप्राकृतिकशक्त्या प्रकाश्य
 भावान् कस्मिन्नापि वैदिके कर्मणि प्रसक्तानि भवन्ति निरन्तरम् । अत
 एभिरच्छन्दोभिः स्वस्वशक्त्या पृथक् पृथक् कार्याणि विधीयन्ते । यथाऽ-
 ब्राह्म श्रुतिः,—“त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय, गायत्र्यौ
 स्विष्टकृतः संयाज्ये कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामः,
 तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री, तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति
 य एवं विद्वान् गायत्र्यौ कुरुते, उष्णिहा वाऽऽयुष्कामः
 कुर्वीत, अनुष्टुभौ स्वर्गकामः कुर्वीत, द्वयोर्वाऽनुष्टुभो-
 अतुःषष्टिरक्षराणि त्रय इम ऊर्ध्वा एकविंशा लोका एक
 विंशत्यैकविंशत्यैवेमाँल्लोकान्तोहति स्वर्ग एव लोके चतुः
 षष्टितमेन प्रति तिष्ठति” इति । उपरि निर्दिष्टानि सप्त छन्दांसि
 दर्शनानुमोदितप्राकृतिकपरिणामस्य मूलभूतानि । तत्र विचार्य वैदिक-
 छन्दसां मूलतत्त्वं विज्ञातं स्यात् । साधकानामुद्देश्यः स्वर्गः, लौकिक-
 भोगः, मोक्षपदप्राप्तिर्वा भवेत् परं छन्दोविज्ञानप्रचुरा वैदिकमन्त्रा
 यथावदुपयुक्ताश्चेत् तदाऽवश्यमेव कर्मणि साफल्यलाभः स्यादित्यपे-
 संशयम् । वैदिकानुष्ठानादिषु छन्दसां प्राधान्येनेदमपरं तस्य माहात्म्यवै-
 विच्यञ्च प्रतिभाति यददृष्टफलसम्पादकानां मन्त्राणां शक्तये साहाय्यं
 प्रदत्ते छन्दःशास्त्रमिति । अनन्ता तावत् प्रकृतिः, अतश्छन्दःशास्त्र-
 मण्यनन्तम् । छन्दःशास्त्रप्रवक्तारो महर्षयो जीवोपकाराय प्रधानानि
 छन्दांसि नियमबद्धानि विधाय प्रकाशयामासुः । एतच्छास्त्रगणाः

प्रायो लोपमाप्ताः, स्वल्पवावशिष्टोऽस्य च्छन्दःशास्त्रस्य भागः समुपल-
भ्यते, ब्राह्मणाद्विद्यन्धेव्येतच्छास्त्रवर्णनं कुत्रचिदुपलभ्यते ।

समष्टिव्यष्टिरूपतो ब्रह्माण्डरूपमिदं जगत् पिण्डरूपो मनुष्यदेहरव
परस्परेकत्वसम्बन्धसम्बद्धे । वर्णितञ्चैतत् धर्मशास्त्रादिविद्यन्धेषु यत्
ब्रह्माण्डे यानि देवताभूतपहनवन्नाणि तानि देहेऽपि सन्ति । यथाऽऽह
भगवान् योगी याज्ञवल्क्यः—

त्रैलोक्ये यानि भूतानि तानि सर्वाणि देहतः ।

समष्टिव्यष्टिरूपेण ब्रह्माण्डः पिण्ड उच्यते ॥

इति ।

देहेऽस्मिन्वर्तते मेरुः सप्तद्वीपसमन्वितः ।

सरितः सागराः शैलाः क्षेत्राणि क्षेत्रपालकाः ॥

ऋषयो मुनयः सर्वे नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।

पुण्यतीर्थानि पीठानि वर्तन्ते पीठदेवताः ॥

सृष्टिसंहारकर्तारौ भ्रमन्तौ शशिभास्करो ।

नभो वायुश्च वन्दिश्च जलं पृथ्वी तथैव च ॥

त्रैलोक्ये यानि भूतानि तानि सर्वाणि देहतः ।

मेरुं संवेष्ट्य सर्वत्र व्यवहारः प्रवर्तते ॥

इति शिवसंहितायाम् ।

मनुष्यः किलानन्ताकाशव्यापकस्य सौर्यजगतः लुद्रतरः प्रतिहृति-
स्वरूपः । एवं सौर्यजगतासहेदृशाभेदतया मानवशरीरं तत्प्रभावेण तदनु-
सारि परिवर्तनमपि सम्भाव्यते । यथा प्राकृतिकान्ताराव्यसम्बन्धिनी मूल-
शक्तिर्जडचेतनभागतया द्विधा विभक्ता, तथैव तदीया बाह्यशक्तिरपि सम-
विषमरूपेण द्विधैव विभक्ता । अनयैव द्विविधया समविषमरूपया
वित्तुच्छकृत्या कार्याणि स्वतन्त्रतया भवन्ति, एकया च समाकर्षण-
क्रियाऽपरया च वित्तेषणक्रिया निष्पाद्यते । अस्य विज्ञानस्येदं रहस्यं
यद् यथा मनुष्याणां हृदि शक्तिभ्यामाभ्यामेतत्कृताकर्षणवित्तेषणाभ्यां

तत्सहायभूतमानसिकप्रवृत्त्या च मानवानामान्तरिकवृत्तिः परिवर्त्यते, तथा समष्टिरूपब्रह्माण्डशक्त्याऽत्र बहिर्जगति सृष्टिस्थितिलयात्मकमने-
कविधं परिवर्तनं विधीयते । यथा च मनुष्याणामन्तःकरण एताः
शक्तयस्तथैव सूर्यचन्द्रग्रहनतन्त्रेष्वपि विद्यन्ते । यथैवविधस्तच्छक्तिप्र-
भावस्तानाक्रम्य तिष्ठति तथा तच्छक्तिविस्तारान्तःपातिनो ग्रहनतन्त्रा-
दीन् ग्रहनतन्त्रवासिजीवांश्चाप्यभिव्याप्य तिष्ठतीतिविज्ञानमिममनुसृत्यैव
प्रत्यक्सिद्धगणितज्योतिषस्याप्रत्यक्सिद्धफलितज्योतिषेण सह युक्तिविज्ञान-
सिद्धस्तादात्म्यसम्बन्धोऽङ्गीक्रियते ।

गणितं फलितञ्चैव ज्योतिषन्तु द्विधा मतम् ।

इति सूर्यसिद्धान्तः ।

पुरा भारतेऽत्र वर्षे दिव्यमिदं विज्ञानमुच्यतेः परां काष्ठामारूढम्
तथा पूज्यपादारविन्दो अनेके महर्षयोऽस्य दिव्यशास्त्रस्याचार्याः सम-
भवन् । येषां निर्मिताः कतिपय संहिता अपि समुपलभ्यन्ते । ज्योतिषा-
चार्याणां गणना यथा सूर्यसिद्धान्ते—

सूर्यः पितामहो व्यासो वशिष्ठात्रिपराशराः ।

कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ॥

लोमशः पैलिशश्चैव च्यवनो यवनेो गुरुः ।

शौनकोऽष्टादश ह्येते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

इति ।

अपरवेदाङ्गापेक्षयाऽस्य ज्योतिःशास्त्रस्य महती विस्तृतिः परमा-
वश्यकत्वञ्च षडङ्गमुपवर्णयद्विर्महाभागैः परमर्षिभिरभिहितम् । यथा
षडङ्गज्योतिषे—

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम् ॥

वेदा हि यज्ञाथमभिप्रवृत्ताः ।

कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ॥

तस्मादिदं कालविभानशास्त्रं ।

यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥

इति ।

सृष्टेर्मूलकारणं जगदुत्पादकं ब्रह्म मर्गमतीत्य तिष्ठति, परं कायं-
ब्रह्मरूपमिदं ब्रह्माण्डं कालेन मावच्छिद्यम् । कर्म साक्षात् कालमव्यु-
त्ति मिति कर्मणः कालाधीनत्वमभ्युपगन्तव्यमिति विज्ञातकालेनैवापकान्तस्य
कर्मणः सिद्धिराशास्यते । ज्योतिःशास्त्रस्य पूर्वोक्तभूतं गणितं कालमव्यु-
त्तिमभिधत्ते, तद्योत्तराङ्गं फलितञ्च तदन्तर्गतस्यैव प्रकाशयति । इतो
वेदिककर्मकाण्डस्य ज्योतिःशास्त्रेणातिनिष्ठः सम्बन्धो भवति । कर्मणः
कालाधीनत्वं कालस्य च ज्योतिःशास्त्रनिर्णयत्वमिति सुमव्ययं कर्मका-
ण्डस्य ज्योतिःशास्त्राधीनत्वम् । ज्योतिःशास्त्रम्याद्यनतिरेकार्थज्ञानार्थानां
सदाचारकर्मकाण्डहानमूलम् । गणितज्योतिःशास्त्रे या वाच्यज्ञानता
यहनत्रादीनां परिवर्तनादिक्रिया कालविभागश्च निर्णयते, फलितेन,
च यहादीनां गतिसाहाय्यमुपादाय जगतः सांसारिकाविलम्बितेन्दुश्या-
शाब्दाऽभ्यन्तरपरिवर्तनादि विज्ञायते । ज्योतिःशास्त्रस्येदुक्ते मानवान्
बहूपकुरुतः । एतच्छास्त्रीययन्त्रेष्वस्वाधश्यकत्वं सर्वज्ञानित्वमपरवेदाङ्गा-
पेतया प्राधान्यञ्चोपवर्णितं, तदत्र विचारशीलामन्तःकरणे नान्युक्तित्वे-
नावभाषेत । लुप्तास्तावदिदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य यन्त्रशीर्षक्या
आर्षा यन्याः । यद्यप्यपरवेदाङ्गापेतया मण्डयन्ति बहवो यन्या इदं
वेदाङ्गं, परं लुप्तानि बहूनि सिद्धान्तयन्त्रयानि । न चाधुनाऽपि संस्का-
रादिभिः समुज्जीवितमिदं शास्त्रम् । शास्त्रस्यास्याधिभेतिक्वचित्सम्ब-
न्धतया प्रकृतेस्त्रेणुष्येन्नेषानुसारं यद्गतिपरिवर्तना विज्ञायते । वत्सराणां
प्रतिशतं यहनत्रादीनां गतिभेदः समुपलभ्यते । गोधायितुमिमं देवमु-
पायद्वयम्, अध्यात्मदृशा समीत्य तत्त्वतः सङ्कलनम् यद्योगदर्शनीय-
वृत्तीयपादे समुपवर्णितम्, अन्यच्च दूरधीतगादियन्त्रद्वारा समीत्य यहाणां
गतिभेदं ज्योतिःशास्त्रं संस्कर्तव्यम् । नायशिष्यते साम्प्रतं योगशैली

यथा संस्कृतं स्यात् । पुरा ज्योतिःशास्त्रमत्रैव भारत आर्य्यजातावेव च समुद्भूतमिति कोऽत्र संशयः यतो वेदाङ्गमिदं, भारतवर्षादेवेदं शास्त्रं विस्तृतिमलभत, अधुनात्वध्यवसायिवाश्वात्या विशेषामुचतिमसाधयन् । अन्वनिर्मिता दृक्साहाय्यमुपादाय गणितज्योतिषसंस्कारे च प्रोचताः पाश्चात्याः साम्प्रतम्, तेषां गणनाऽपि सफला प्रतिभाति । आर्य्यजातीया दुर्दैवहता नानाविधपत्युपप्लुता अत एव तैर्न संस्कृता गणितज्योतिः-सारणी बहुतिथात् कालात् । अत्र भारते यन्त्रालयनिर्माणपुरस्सरं प्रव-ज्योतिषयन्यानां पश्चिमीयनव्यदृग्गणितशैलीनाञ्च साहाय्यमुपादायैत-च्छास्त्राभ्युदयाय कृतो यत्नः सफलतां प्राप्स्यति ।

सप्त दर्शनानि ।

यथा ब्राह्मजगतामुचतेः/शिल्पोवतिः प्रथममारोहणवर्त्म मन्यते तेषाऽन्तर्विश्वस्य समुचतेर्दार्शनिकोचतिर्विज्ञायते । शिल्पकलादिवृद्धी रात्रिसिक्वुट्टिपरिचायिका, तथा सान्त्विकवृद्धिविकाशो दार्शनिकसमुचत्या परिधीयते । अत्र धरातले याः जातयो ज्ञानाभ्युदये पूर्वा अभवन्, तद्दार्शनिकज्ञानविजृम्भितम्, यथा प्रवेद्य अरबमिश्ररोमनजातीयेषु नूत्नेष्वपि यूरोपामेरिकेयनजातीयेषु ज्ञानपरिणत्यनुसारं विकशितं दार्शनिकज्ञान-ध्येतिषा यथासम्भवम् । आर्य्यजातिषु दार्शनिकज्ञानाविर्भूतिं कोनु ज्ञातीयान्तरदर्शनज्ञानोदयेन तुलयेत् । चिरन्तनायं दर्शनज्ञानवतां नव्यजातीयदर्शनविदुषाञ्चैतन्न परोचं यत् साम्प्रतिकजातीया दार्शनिका बालका इव शृङ्गुरोर्भारतस्य सामीप्यमेत्य प्रतिभान्तीति । उभे शक्ती जगत्यास्मिन् प्रतीयते, एका जडरूपाऽपराच चेतनाऽभिधा, एका भौतिकशक्तिरन्या च जीवनशक्तिः, एका प्रकृत्यात्मिकाऽपरा पुरुषरूपिणी, जडशक्तिरिन्द्रियवाह्या स्थूलस्वरूपा च, इन्द्रियातीता च सा चेतनशक्तिः सूक्ष्मशरीरा । जडशक्तिविकाश आजगत्सृष्टिविस्तारम्, चेतनशक्तेश्चेतः

परम् । साधारणरूपेणैवानुभूयते जडशक्तिर्जनैः, परं चेतनशक्तित्त्वं समु-
 ल्लङ्घितजडशक्तिराज्यैरेवानुभवितुं शक्यते केवलम् । अर्वाञ्च्यो विद्वान्मो
 यावन्ति दर्शनशास्त्राणि प्रकाशमापादयन्ति तानि जडजगद्ज्ञानानुवि-
 द्धानि, यद्यपि जडजगत्पदार्थमार्गणे सकलमनोरथास्ते जाताः परं चिद्रूपं
 जगत् तेषां दृष्टिपथमधीदानीमाविर्भूतम् । अभिनवा विपश्चिता जड-
 राज्यरहस्यं समध्यगच्छन् परं नैतद् ज्ञातुं प्राभवस्ते यदतिरिच्यते वा
 कश्चिज्जडराज्यतत्त्वेतनभावा नवेति । यदैते प्रकृतिराज्ये भ्रमन्ति, प्रकृ-
 त्तिरेव सर्वमिति चावगच्छन्ति, अधुनाऽपि तेषां हृदयं न पुरुषज्ञानेन
 पावितमल्पमपि, साम्प्रतमपि जीवपुरुषेश्वरब्रह्मभावानां चेतनविश्वसम्बद्धानां
 न कोऽपि भावस्तैरनुमानुमपि पार्यते, इदानीमपि नव्यदार्शनिका जड-
 जगत्साधारण्ये एव बंधम्यन्ते, जडादन्यच्चेतनस्यात्मनोऽस्तित्वे
 ते अभ्यायमाना मुह्यन्ति, तदाऽवश्यमेवैतत् श्रद्धेयपदवी-
 मनुप्रविशति यत् बालजास्ते साम्प्रतं दार्शनिकज्ञाने इति । अन्त-
 र्जागतिकविचारमहाविषं कूलद्वये मण्डयनः पृथु जगदिदमेकं तस्य कूलं
 अपरञ्च ब्रह्मसद्भावापरध्यायं निर्वाणपदम् । प्रथमं विचारमहाद्यैः कूलं
 जगदिन्द्रियैः प्रत्यक्षीभूतम्, अन्यच्च ब्रह्मपदमिन्द्रियप्रत्यक्षानवबोधम् ।
 अभिनवास्ते दार्शनिकाः प्रथमकूलभवं ज्ञानमासाद्य कतिचन पदानि
 ज्ञानमहाम्भोनिधिमवतीर्णाः परमस्य ज्ञाननीरनिधेः पारेजलं ब्रह्मपद-
 मवलोकितुमनीशाः परावृत्य पश्यन्ति, विचिन्तयन्ति च निजानवबोध-
 निमित्तं यत् पूर्वकूलप्रतीकाशमेवास्योत्तरकूलवर्ति प्रत्यक्षयाह्यं जगदेवेति ।
 यतस्ते ज्ञानाम्भोनिधेरैककूलरहस्यमेव ज्ञानन्त्यतो भ्रान्ता इव ज्ञानसागरे
 भ्रमन्ति, जडप्रकृतिता नातिरिच्यते जगति किमपीति प्रत्ययस्व गच्छन्ति ।
 अत्र च कारणं प्रधानतयैतत्प्रतीमा यदार्थजातिपु दार्शनिकं ज्ञानं यथा
 प्रकाशतामुपगतं न तथा नव्यजातीयेष्विति । अत्रायमार्याणां भन्तद्वृष्टि-
 प्राप्तिक्रमो यत् वर्णशोध्या ब्राह्मणाः स्वधर्मं पालयन्तः शुद्धस्वान्ता
 निरस्य बाह्यविषयादीन् निवृत्तिपरिणामनुसरन्तो योगयुक्ता भवन्ति । ते
 च योगिनोऽध्यात्मदृशा परितोऽवलोक्य यद्दर्शनसिद्धान्तं प्रकाशमापाद-

यन्ति तदभान्तमेवेति निश्चितम् । नेमामार्य्यजनतुण्यां सरणिमनुसृतुं
 पारयन्ति मनागपि नद्याः । ते तु केवलं लौकिकबुद्ध्याऽनुसन्दधन्ती
 बाह्यज्ञानेवान्तरिकज्ञानमाप्तुं यतन्त्यते न सम्भाव्यते तत्रत्य दार्शनिकेषु
 ५. अमितिज्ञानप्रकाशः ।

सनातनधर्मविज्ञानानुकूलं यथाऽधःपातुकदशा जीवानां सप्त-
 ज्ञानरूपभेदे व्यभाजिषत पूर्वोच्चार्य्यैः तथा साधकानां क्रमावृत्तिरपि
 सप्तज्ञानभूमिरूपे भेदे परिणामिता । आध्यात्मिकसमुच्चतेः सन्ति
 सप्तक्रमाः ।

सप्तानां ज्ञानभूमीनां साधकस्याखिलस्य वै ।

भेदाद्विरोध इत्येवं दर्शनेषु प्रतीयते ॥

इति भगवान्बेदव्यासो दर्शनानां परस्परं विस्तृत्वत्प्रतीयमानानां
 विरोधपरिहारं घटन् द्रढयति ज्ञानभूमेः सप्तविधत्वम् । भगवता मह-
 शिष्यैश्चिष्टेनापि प्रतिपादितं सप्तज्ञानभूमेर्नाम लक्षणञ्च योगशास्त्रादि-
 ग्रन्थेषु विस्तरतः । तदनुसारमेव दर्शनानि विभाजितानि सप्तधा पूज्य-
 चरैर्महर्षिप्रवरैः । पुनश्च सप्तदर्शनानि त्रिभावे त्रिधा विभक्तानि ।
 यथा न्यायदर्शनवैशेषिकदर्शने पदार्थनिरूपणपरं । साहस्ययोगौ च
 साहस्यप्रवचनपरौ । कर्ममीमांसा, भक्तिमीमांसा, ब्रह्ममीमांसेति तिस्रो
 मीमांसा वैदिककाण्डत्रयानुसारं मीमांसादर्शनमित्यभिधीयन्ते । इत-
 त्सप्तदर्शनाचार्याणां नामानि प्रभूतानि श्रूयन्ते । परमधुनोपलब्धिवि-
 षयवन्वाचार्याणां नामानि निर्दिश्यन्ते । यथा गौतमः कणादः पतञ्जलिः
 याज्ञवल्क्यः वृहस्पतिः कपिलो भरद्वाजो जैमिनिरङ्गिराः शाण्डिल्यो
 व्यासो वशिष्ठश्चेत्याद्याः । नातिरिच्यते दर्शनसप्तकतोऽन्यदृशनं यदार्यैः
 स्वीकृतं स्यात्, यानिचान्यानि श्रूयन्ते दृश्यन्ते वाऽऽर्याणां दर्शनानि
 तान्यत्रैवान्तर्भवन्ति ।

सप्तस्वैवैषु पदार्थनिरूपणपरं न्यायदर्शनं प्रथममधिक्रियते,

न्यायदर्शनेहि षोडश पदार्थाः स्वीकृतास्ते च तत्त्वतो विज्ञाता ईश्वर-
 ज्ञानाय निःश्रेयसाधिगमाय च जायन्ते यथा च तत्सूत्रम्—“प्रमा-
 णप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवा-
 दजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्व-
 ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम” इति । न्यायदर्शनस्येदमपरं माहात्म्यं
 यत् जिज्ञासुस्तच्छास्त्रं वादशिवणसाहाय्येन ज्ञानानुसन्धानयोग्यात्
 विदधाति । वैशेषिकदर्शनं पटुपदार्थानङ्गीकरोति यथा “धर्मविशेषप्र-
 सूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां
 साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्” दर्शनमिदं
 धर्मोद्धर्मान्निर्णयसाहाय्यमधिकं विधत्ते । उभेऽपि दर्शने इमे परमाणोर्नित्य-
 त्वमवगच्छतः, संसारम्रति ईश्वरस्य निमित्तकारणताञ्चाङ्गीकुरुतः । वस्तुत
 उभेऽपि दर्शने पदार्थनिरूपणपरं, दर्शनान्तरावबोधने च विशेषमुपकुरुतः ।
 एतच्छास्त्रीया बहवो नूना यन्था निरमायिपताभिनवैः ; ये नव्यन्यायना-
 म्ना प्रसिध्यन्ति । यद्यपि नव्यन्यायस्य नोपकारित्वमस्ति धर्मोद्धर्मान्निर्णयं,
 तत्त्वार्थावगमे, दर्शनान्तरप्रवेशे च; परं जल्पवितण्डासाहाय्येन स्वपक्षस्थाप-
 ने, परपक्षनिरसने, विजयप्राप्तौ, जगत्यात्मनो वाग्मित्वप्रदर्शने च सहायतां
 समधिकं प्रदत्ते । व्याकृतं जल्पवितण्डयोः स्वरूपं न्यायदर्शने यथा—“य-
 थोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भोजल्पः,
 ससूत्रप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा” । अपरमप्येतदवधेयमत्र
 ‘तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहणार्थं
 कण्टकशाखावरणवत्” । न्यायदर्शनवैशेषिकदर्शने शिवितव्ये
 मुख्यत आर्षयन्थानामेव शिवा समुचिता, नव्यन्यायस्य तु गौणतः ।
 इदानीं भारतवर्षीयकृचिद्विशेषु या नव्यन्यायशिक्षासरणिर्वितता न,
 साऽऽध्यात्मिकसमुच्चतये इतीमामेव भित्तिमधिष्ठाय न्यायदर्शनशिक्षाप्र-
 णाली संस्कर्तव्या ।

प्रकृतिपुरुषजः सर्ग इति साङ्ख्यदर्शनस्य मतम् । प्रकृतिपुरुषौ च

नित्यावित्यङ्गीकरोति । अत्र चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि स्वीक्रियन्ते । तद्व्या
मूलप्रकृतिः, महत्त्वं, अहन्त्वं, मनः, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रि-
याणि, पञ्च भूतानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति । एभ्योऽतिरिच्यते पञ्चविं-
शस्तत्त्वं पुरुषः । निःसृष्टः पुरुषः अपरिणामशीलो ज्ञानमयश्च, प्रकृतिर्हि
त्रिमुणमयी परिणामत्मिका सङ्गवती च । अत्र दर्शन इत्यं मुक्तिपदप्रा-
प्तिनिर्धारिता यः पुरुषो यदा प्रकृतिं परिचिनेति तदाध्यात्माधिदै-
वाधिभूतरूपं भविषं दुःखमपहाय मुक्तिं विन्दते जीवः । अत्र चासङ्-
ख्याताः पुन्याः समाभ्याताः । तत्त्वज्ञानेन मुक्तिपदमधिगच्छति पुरुषः ।
तदीयाः प्रकृतिश्च मूलप्रकृतौ लीयते । एतदेव प्रकृतेः पुरुषस्य वा मुक्ति-
रभिः।यते । इदमस्य दर्शनस्य वैलक्षण्यम्, यत् पूर्णतया वेदमनुगच्छति,
गाम्भ्यमभिधत्ते यन्मम ज्ञानभूम्यनुकूलतो नेश्वरः सिद्धति । अतः
केऽपि साङ्ख्यदर्शनं निरीश्वरं योगदर्शनञ्च सेश्वरमिति वदन्ति ।
अन्यैश्च वर्णनविलक्षणतया बौद्धजैनादयो निरीश्वरवादिनः संवृता धम-
मासाद्य । परं नेदं दर्शनं निरीश्वरं, यतोऽस्य मते कूटस्थदर्शायां शरीर
एव मुच्यते जीवः । न तत्र दर्शायां व्यापिका चेतनसत्ताऽनुमातुं शक्ये-
त्यतः स्वदार्शनिकविज्ञानद्रुढिमानमापादयितुं तयोक्तं न वस्तुत ईश्वर-
खण्डनसमीहया । ज्ञानवृद्धौ सहायकमिदं दर्शनम् । यद्व्यप्येतदीयगन्याः
स्मर्तव्यतां गतास्तथापि कतिचन आवश्यकीयाः समुपलभ्यन्त एव ।

विचित्र एव योगदर्शनमार्गः, योगदर्शनं हि श्लाघ्यतमं योगानुशास-
नस्य निर्णायकम्, दर्शनेभ्योऽविहृष्टं, सर्वैश्च प्रशंस्यं, तिस्रणां मीमांसानां
मूलञ्च । अस्य दर्शनस्येदं वैचित्र्यं यत् दृष्टादृष्टरूपं द्विविधं कर्म
मन्यते । यद्यपि दर्शनान्तरैर्बहुकर्मभेदः स्वीक्रियते, परं योगदर्शनस्यायं
वृठः सिद्धान्तो यत् योगिनां पुरुषकारेण दृष्टकर्म अदृष्टकर्म भवति,
अदृष्टकर्म च दृष्टकर्म । योगदर्शनस्य विज्ञानं साङ्ख्यवेदान्तदर्शन-
योर्विज्ञानेनाविहृष्टम्, क्रियासिद्धांशे चोभयोः सहायकम् । योगविज्ञाना-
नुसारेण चित्तवृत्तिनिरोधात्स्वस्वरूपं विकशति तेन मुक्तिर्भवति । साध-

नवैराग्याभ्यां चित्तवृत्तिर्निवृत्त्यते । साधनस्य प्रधानताऽऽटावङ्गानि, यम-
नियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानप्राधन्य इति । एभ्योऽपरैऽपि
चित्तवृत्तिनिरोधनपुरस्सरं मुक्तिपदप्राप्तौपयिनापाया बहवो निर्दिष्टाः
येस्वीश्वरप्रणिधानंमुख्यम् । अत्र सिद्धयोऽपि वर्णिताः । असाधारणवि-
भूतियुक्तमिदं दर्शनम् । अन्तर्मुखीणवृत्तिमन्तरा नकोऽपि कनोऽध्येतु-
मध्यापयितुं वा प्रभवति यथावदिदं दर्शनम् । अस्मिन् दर्शनस्य बहवः
सूत्रकारा अभवन् । अधुनाऽपि महर्षिपतञ्जलिःकृतं योगसूत्रमुपलभ्यते
यदलङ्करोति व्यासकृतं भाष्यम् ।

अखिलदर्शनतः कर्ममीमांसादर्शनमतिविततम् । ऐदं कर्म-
काण्डमेव ज्ञानोपासनाकाण्डाभ्यां विस्तृतम् । इयं सृष्टिक्रिया धर्म-
लिका, अनन्तञ्च कर्मयोगो वैलक्षण्यमिति युक्तमेव कर्ममीमांसादर्शन-
विस्तृतकायता । अधुना केवलं महर्षिजैमिनिःकृतग्रन्थ एक उपलभ्यते
यत्र कर्मकाण्डविषयो मुख्यतया वर्णितः । पुरा बहवः कर्ममीमांसा-
ग्रन्था आसन् । कर्मविज्ञानम्, संस्कारविज्ञानम्, कर्मभेदः, सृष्टिविज्ञान-
म्, कर्मयोगविज्ञानम्, जीवन्मुक्तितत्त्वम्, वर्णाश्रमधर्मविज्ञानम्,
लोकान्तरविज्ञानम्, शारीरविज्ञानम्, जन्मान्तरवादविज्ञानम्, सूर्याच-
न्द्रगतिविज्ञानम्, पापपुण्यविज्ञानम्, विहितकर्मविज्ञानमित्यादीनि
कर्मरहस्यपूर्णानि दार्शनिकतत्त्वानि दर्शनेऽस्मिन्नन्तर्भूतानि । अधुनाप-
लभ्यमानानां ग्रन्थानामपूर्णातया नात्र सर्वे विषयाः समुपलभ्यन्ते । परं
नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणां रहस्यं वैदिककर्मकाण्डीयौपनिषत्कर्मशस्त्रा-
वाप्यते । अत्रावश्यं परमो यन्नो विधेयो यथा दर्शनस्यास्याप्रकाशिता
लुप्ताश्च ग्रन्थाः प्रकाशमाप्नुयुः ।

उपासनाकाण्डसहायभूता भक्तिमीमांसा बहूपकरोत्युभे मी-
मांसे अत्र दर्शने भगवान् रसस्वरूपो भक्त्या च मुक्तिरूपद्वयत
इति मन्यते । अस्मिन्दर्शने भक्तेर्लक्षणं, तद्वेदः पराभक्तिग्रन्थसद्भावयो-

रेवम्, अध्यात्माधिदेवाधिभूतरहस्यम्, देवर्षिपितृणां स्वरूपनिष्-
 पद्यम्, तेषां नित्यत्वकथनञ्च, ईश्वरदेवर्षीणाञ्चावतरणम्, भगव-
 द्ब्रह्मिणाहास्यम्, अध्यात्माधिदेवाधिभूतसृष्टिर्भेदः, सृष्टिस्यतिलयक्रम,
 उपासनाविधिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिवर्त्म, ब्रह्मप्रकृत्योर्भेदावस्थापनम्, देवर्षि-
 पितृणां वृष्णुपायः, यज्ञमहायज्ञयोर्भेदः, त्रिविधसमर्पणम्, सप्तवि-
 धध्यानम्, वैदिककाण्डत्रयानुकूलं मुक्तिरनुभवत्रयम्, इत्यादयोऽनेके-
 वैज्ञानिकरहस्याः समुपवर्णिताः । पुराऽस्य दर्शनस्याचार्या बहवो
 विद्वान्तेस्य, परमधुना नैकोऽपि सिद्धान्तयन्यो यथावदुपलभ्यतेऽस्य दर्श-
 नस्य । अधुनैवन्विधो यवः परमावश्यको येनाप्रकाशिता लुप्तारव-
 यन्याः समुपनभ्येरन् । त्रयाणां मीमांसादर्शनानां सहैवाध्यापनं श्रेय-
 स्करं भविष्यति ।

प्राचता किल वेदान्तदर्शनस्य ज्ञानभूमिः, एतन्नामैवैतस्य
 ज्ञानभूमेर्महत्त्वं निर्णीयते । अस्य मते जगद्विदमनित्यं मायाकल्प-
 तश्चाङ्गीक्रियते । सोपाधिका भावाः सर्वे मुधा भूता इति वेदान्तदर्शनस्य
 मतम् । कार्यब्रह्मब्रह्माण्डम्रति ब्रह्मण्य उपादानकारणता सुवर्ण-
 बलयमिश्र प्रतीयते । यद्योपलस्तम्भे खचिता मूर्तिस्ततो नातिरिच्यते
 तथा जगद् ब्रह्मणोऽभिव्यस्यरूपम् । रज्जौ सर्पधम इव शुक्तिकायां
 रजतधम इव मरीचिकायां जलधम इव मायया ब्रह्मणि जगद्भ्रम इति
 वेदान्तदर्शनमभिप्रैति । वस्तुतोऽद्वितीयं सर्वव्यापकमविकारि सच्चिदा-
 नन्दप्यरूपं ब्रह्म एव, ततो नातिरिच्यतेऽपरं किमपि वस्तु । इदमेवोप-
 निषदां मूलतत्त्वम् । इदमेव सर्वदर्शनैः प्राप्यं स्थानम् । अयमेव
 जीवन्मुक्तानामनुभूतो भावः ।

दर्शनमीक्षणमभिधीयते, तद्येदमपि दर्शनं मुमुक्षुणामीक्षणभूतम् ।
 एकदर्शनाध्ययनेन पूर्णज्ञानप्राप्तिर्न सम्भाविता, अतः सप्तदर्शना-
 नामसर्वोपनिषत्परमावश्यकम् । अधुना प्रथमं युस्तकान्येष दुर्लभतरवि

सम्बृत्तानि, परं यानि तूपलभ्यन्ते तेषामध्यापनमपि सम्यक्करीत्या यथाक्रमं न भवति यतो वैदिकविज्ञानबोधोऽसम्भ्रम इव प्रतीयते । किञ्च दार्शनिक-ज्ञानमपि नावगम्यत इति पुराणतन्त्रादिरहस्यं नावबुध्यते । अतोऽध्येत-व्यानि प्रचारणीयानि च सपडङ्गानि दर्शनानि । पूर्वाभिहितसन्दर्भम-त्रलोक्य सन्दिहानाः केऽपि परस्परं विरुद्धानि दर्शनानीति वदन्ति । परं तदज्ञानविलसितमेव, यतो विरोधः किल ज्ञानभूमितारतम्यतोऽवभासते ।

मानेक्ष्यद्भ्रि कणादवाक् कपिलवाक् त्वं शब्दवाच्ये तदो
घाच्ये शण्डिलजादिवाक् फणिवचस्तात्पर्यवद्भीग्रहे ।
मीमांसामतिशोधिकर्मनिचये वेदान्तशास्त्रोक्तय
स्तत्त्वं लक्ष्यविनिर्णयेऽनभिमतं का वा विरोधे क्षतिः ॥

इति सुष्टुक्तं श्रीमता मधुसूदनसरस्वत्या दार्शनिकज्ञानतत्त्वज्ञेन ।

उपवेदाः ।

परमकारुणिकस्य भगवतः कृपा यथा जीवान् दिव्येन साहाय्येन
योगयितुं समाधिपूतात्मनां महर्षीणां हृदि अपौरुषेयं वेदमाविर्भावया-
मास एवं महर्षयोऽपि जीवान् लौकिकसाहाय्येनोपकर्तुकामाः पदार्थवि-
द्याशिल्पशास्त्रकलादियन्यान् निर्ममुः, तैश्च महाभागैस्ते यन्या व्यभा-
जिषत चतुर्धा, ते वेदानीमुपवेदानाम् व्यवह्रियन्ते, यथा—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

स्थापत्यवेदमपरमुपवेदश्चतुर्विधः ॥

इति ।

यथा लौकिकपुरुषार्थकारित्वं योगसाधनासक्तत्वमुपासनाप्रवणत्वं
वैदिककर्मपारतन्त्र्यञ्चालौकिकमुक्तिपदोपलब्धौ परम्परया साहाय्यं कुर्वते,
यथा सर्वैः किल लौकिकः पारलौकिकश्चाभ्युदयो निःश्रेयसाय परम्परया
जायते, यथा वा धर्मार्थकामा यथासमयं सेविताः क्रमशो मोक्षपद-
प्राप्तिहेतुभूताः, यथा च जीवानां लौकिकीसमुच्चित्तराध्यात्मिकाभ्युदयाय

सम्पद्यते, तथाऽमी उपवेदा मानवानां क्रमोवर्ततेमूलम्; क्रमोवतिकारि-
त्वादेव पौरुषेयाणामप्येषामुपवेदनात्वा व्यवहारः प्रसिध्यति ।

इदं शरीरमैहिकामुष्मिकसाधनानां मूलभूतम्, शरीरास्वास्थ्यवा-
धितो दौर्बल्यलङ्घितो जन ऐहिकमामुष्मिकञ्च कर्म किमपि कर्तुं न
शक्नोति, अतस्तच्छ्रेयः सर्वदा सम्पादनीयमिति तदौपयिकं चिकित्साशास्त्र-
रूपमायुर्वेदं सर्वप्रथमत्वेनाङ्गीकृतम् । अत्र चार्य्यजातीयानामायुर्वेदशास्त्रे
सृष्टिविज्ञानम्, शारीरविज्ञानम्, धातुविज्ञानम्, रोगोत्पत्तिविज्ञानम्,
रोगपरीक्षणविज्ञानम्, काष्ठौषधि विज्ञानम् रसायनचिकित्साविज्ञानम-
स्त्रचिकित्साविज्ञानमित्यादयोऽनेके विषया वर्णनीयत्वेनाधिगताः । इद-
मार्याणामायुर्वेदशास्त्रमभ्रान्तवैज्ञानिकभित्तमूलम् । अधुनातनपाश्चा-
त्यजातीयैर्वाः पदार्थविद्याः समुद्भाविताः किल परीक्षया निर्णीताः ।
अचार्यैर्मर्षो यत्साधारणमनुष्यबुद्ध्या प्रयोगादिभिः सम्परीत्य क्रमशः
प्रकाशितेति । पुरेयं पदार्थविद्या यां साइन्स इति वदन्ति पाश्चात्याः
कामपि समुव्रतिमधिगतेति महर्षय एवास्य कारणम् । एते किल मह-
र्षयस्तत्समयौपयिकं यत्किञ्चिदात्मनो योगोपहितबुद्ध्या प्रकाशयामासु-
स्तत्सर्वमपेतभ्रममेव । तदानीन्तनी पदार्थविद्या दर्शनसिद्धान्तमवलम्ब-
मानाऽऽसीत् । यथाऽत्र निदर्शनम्, यदृशः सृष्टेः स्वाभाविकः सप्रभेदो
दर्शनसिद्धान्तानुमेदित एव, यथा पत्तोवतलोकाः, सप्ताधोलोकाः,
सप्त व्याहृतयः, सप्त वर्णाः, सप्त स्वराः, सप्त ज्ञानभूमय इति तथा
शरीरेऽपि सप्त धातवः स्वीकृताः । अन्यच्च यथा सृष्टिस्त्रिगुणात्मिका
ऽतस्तत्सम्बद्धाः सर्वेऽपि पदार्थास्त्रिगुणात्मिका भवन्ति, यथा त्रिविधं
ज्ञानं, त्रिविधं कर्म, त्रिविधो भावः, त्रिविधोऽधिकारश्चेति । एवमेव
कफवातपित्तानि शारीरविज्ञानकारणानि । आयुर्वेदोऽभ्रान्तस्तदभिहित
शोधयश्च भारतीयजनप्रकृत्यनुकूलाः अत आयुर्वेदीयचिकित्सा भार-
तवर्षीयजनानुपकरोति । पुरा किल पूजाचार्यैर्महर्षिभिरतच्छास्त्रीया

अनेके यन्या व्यधायिपत, परं कालेन स्मर्तव्यतां नीतास्ते, इदानीं तेषां दशांशोऽपि नोपलभ्यते । परमन्योपवेद्रापेक्षयाऽस्य प्रत्यक्षफलकत्वात् प्रायो बहवो यन्या लभ्यन्ते । अध्वसयिनः पाश्चात्या विद्वांसो भुवनजन-हितप्रदामिमां विद्यां प्रवयीकजातीयैरलभन्त, उत्तरोत्तरमस्त्रचिकित्सा-विज्ञानस्य रसायनविज्ञानस्य चाधिकामुन्नतिञ्च व्यदधुः । अत्र भारतवर्षे पाश्चात्यजनोद्गाधितनूतानि विज्ञानान्यादायैवायुर्वेदस्य पुनः प्रचारण-म्पेत्यते ।

धनुर्वेदग्रन्थेषु मनेविज्ञानशारीरविज्ञानमन्त्रविज्ञानलक्ष्यसिद्धि-स्त्रविज्ञानयुद्धविज्ञानादयोऽनेके विषयाः समुपवर्णिताः । यथाऽऽयुर्वेदः शरीरस्वास्थ्यं जलञ्च प्रयच्छति, शरीरस्वास्थ्यकृतमुक्तिपदप्राप्तेश्च सहा यको भवति तथा धनुर्वेदोऽपि स्वधर्मे जातीयजीवनं शान्तिं स्वदेशञ्च सर्वात्मना पालयति । जातीयस्वाधीनताप्राप्तिरूपमार्धभौतिकमुक्तिवि-तरणत्वस्य परमं कर्तव्यम् । पुराविदो महर्षयः किल मानवानां द्विविधो-मृत्युर्निर्दिष्टवन्तः एको योगेनोत्तमोमृत्युरपरश्च धर्मयुद्धेन कीर्तिकरः । उभौ मुक्तिपदप्रापकौ, यथाऽऽह भगवान् योगी याज्ञवल्क्यः-

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राड् योगयुक्तश्च रणेचाभिमुखो हतः ॥

इति ।

अन्यो हि मृत्युप्रकारो यत् खट्वामारुहैरेव प्राणाः परित्यज्यन्ते न च आर्यजनोवितः । योगयुद्धाभ्यां मृत्युश्चतुर्वर्णानां स्वीणामपि सम-फलः । धर्ममुपलक्ष्यैव युद्धविद्या प्रवृत्तिति नात्र संशयावकाशः । पुरा धनुर्वेदीयग्रन्था बहव आसन्, परमधुना नैकोऽपि सम्पूर्ण-ग्रन्थ उपलभ्यते । यद्यपि कलाकलापपारदृश्वानः पाश्चात्या देशका-लानुसारेण युद्धपोतादीनि जलयुद्धोपकरणानि तथा नालास्त्रशतश्री-त्यादींश्च प्रकाशयन्ति । विमाननिर्माणापद्धतिमयीदानोमाविष्कुर्वन्ति ।

परं भारतवर्षीयप्रथकालीनलौकिकदिव्यानां शतांशमिति स्पष्टं न पार-
यन्ति । यथा, विमानरचनापटुतिर्व्यूहनिर्माणाक्रिया च यथा आर्यैर्विधीय-
तेषु तथाऽधुनादुःशकम् । विलक्षण एव मार्गः । आर्यजातीयेषु
सुदुष्टविद्यायाः । वीर्याधिक्यं सरलनीतिप्रियत्वं धर्मप्रवणत्वञ्चधनुर्वे-
दानुमेदितम् । को नु वक्तु श्रीरामचन्द्रभीष्मार्जुनादीनां महावी-
राणां शौर्यादिगुणावलीम्, अधुना शतद्वयवर्षात्पूर्वं मेवाङ्गदेशाधिपस्य
वीरपुरस्सरा वंश्या धर्मधैर्यशौर्यवीर्यादिगुणपरिपाटीं जगति प्रकाशयामा
सुयंवनुपमम् । श्रीमहाभारतादियन्त्रेषु एतदुद्राहरणभूताः कथाः समु-
पलभ्यन्त एव परमधुनाऽपि मेवाङ्गराजवंश्या धार्मिकबोद्धारः समभूवन् ये
दिवा परस्परं युध्यमाना अपि रात्रावेकस्य त्तप्तस्य सेवां चिकित्सां चापरे
सम्पादयन्तिस्मि । इदानीं धनुर्वेदेन सहैव सात्रन्तेजे विलीनम् सहाय-
सम्पत्तिरहितं ब्राह्मणपितेजः सुतरां मलिनकायम् सम्भृतम् इत्यहो
कष्टम् ।

यथा धनुर्वेदयन्या नाममात्रशेषाः सम्भृता न तथा गान्धर्ववेदीय
यन्याः । गान्धर्ववेदस्य लौकिका बहुयन्या आसाद्यन्ते, आर्षयन्या अपि
दुरवस्थामनुभवन् जीर्णतनवः प्राप्यन्त एव । यथाऽऽयुर्वेदः शरीरसम्बद्ध
एवं मनःसम्बद्धो गान्धर्ववेदः । मनः सङ्गीतसाहाय्येन स्वास्थ्यं बलञ्च
विन्दते । वेदानां सामवेदोऽस्मीति वदन् भगवान् यत्सामवेदमहि-
मानमुपज्ञौ तद् गान्धर्ववेदसाहाय्यकृतमेव । सामवेद इव जनवशीकरो
नारयो वेदः अत एवास्य विस्तारोऽपत्वेदापेक्षया शताधिकः । सर्वाधिकः
केन गानमहिमा इति उपासनाकाण्डीयग्रन्थेषूपलभ्यते, यथा-

पूजाकोटिगुणं स्तोत्रं स्तोत्रात्कोटिगुणो जपः ।

जपात्कोटिगुणं गानं गानात्परतरं नहि ॥

इति ।

पुरा गान्धर्ववेदस्य द्वौ भेदौ, देशी विद्या, मार्गीविद्या च । देशी

विद्या लोकरञ्जनात्मिका, वेदगानपरा च मार्गीविद्या । अधुना मार्गी-
विद्या नाममात्रेण भूतलवर्तिनी । इदानीं या सामगानरीतिर्न सा प्रव-
चनानुमोदिता, एवं गीतः सामवेदः कलङ्कितो भवति । पुरा षोडशस-
हस्रपरिमिता रागरागिण्यः षड्विंशदधिकत्रिंशत्संख्याक्रान्तालान्श-
ब्दबह्विन्ते स्म, इदानीं पञ्चाशत्सङ्ख्याका अपि रागरागिण्यो दशापि
ताता न व्यवहारयोग्याः सन्ति । प्रथं लोकरञ्जनात्मिकां देशीविद्यां
त्रयीविद्येत्याचक्षतेस्म, यतोऽस्या गीतं नृत्यं वाद्यञ्चेति त्रयो विभागा
आसन् । इदानीन्तनगायकानां नृत्यं पूर्वनृत्यविद्याया गुष्ककङ्काननिभम् ।
पूर्णकाया न केऽप्यार्षेयन्या विद्यन्त इति प्रतीयत एव सङ्गीतशास्त्र-
स्याधुनातनी श्वनता दशा । शब्दात्मकसृष्टिः संगीतशास्त्रेण निर्णी-
यते, यथा मूलप्रकृतेः कार्यरूपो भौतिकः सर्गः समुत्पन्न एव प्रणवात् सप्त
स्वरा तेभ्यश्च सप्तभावमयी सृष्टिः समुद्भूतेति सङ्गीताचार्याणां मतम् ।
वाच्यवाचकयोरभिव्यक्तत्वात्प्रणव ईश्वरसम्बद्धः । अतः प्रणवाविभूत-
सङ्गीतशास्त्रेणान्तःकरणसमुच्चितः परमेश्वरसाक्षात्कारश्च भवतीति
गान्धर्ववेदविज्ञानसिद्धः पन्याः । स्वल्परूपेणाप्युपलभ्यमानस्यास्यो-
त्पत्त्यार्याणां मानसी समुच्चितः स्यादिति नात्र सन्देहः । आर्याणां जाती-
यावनत्या सहैवेयं विद्या समधिकमधःपतन्ती लीलाङ्गी समृत्ता । अस्याः
क्रियासिद्धांशोऽन्यधर्मैवलम्बिहस्तगतप्रायः । अयमपरोऽनुतापक्षेत्तुर्वद्विवा-
हादिमहोत्सवेषु सैन्यरणवाद्येषु चानादृत्य स्वदेशीयसङ्गीतमुपपृषीपीयमेव
वाद्यं प्रतिष्ठाप्यत इति । अत एतत्संस्कारोत्तरं सङ्गीताचरतिविधेयेति ।

शिल्पशास्त्रे नानाविधाः कलाः कारुकाख्याणि पदार्थविद्या च (साइन्स)
वर्णितेति यन्यान्तरे समुपलभ्यते । तच्छास्त्रं चतुःषष्टिविभागे च विभ-
क्तम् । यथाऽऽन्तरिक्षोऽभ्युदयो दार्शनिकसमुच्चन्याऽवगम्यते तथा वाह्य-
समुच्चतिर्मौनवानां शिल्पकलाकारुकार्यपदार्थविद्योचतिगम्या । पुरा-
ऽऽर्यजातीयैर्निर्मितानामट्टालिकासेतुमन्दिरादीनामुपलक्षितानां मूर्त्तानां

वज्ररीणाञ्च ध्वंसावशिष्टचिन्हमवलोक्यानुमातुं शक्यते भारतीयचिर-
न्तनशिल्पकौशलम् । अधुना विध्वस्तं शिल्पलक्ष्म समीप्य को नु चित्री-
यमाणचित्तो द्वीपान्तरीयस्तेषां गुणगणान् न श्लाघते, अमानुषञ्च
तत्कर्म मन्यते । प्राञ्च आर्या पशुप्रस्तरविद्यां घनलौहसरलस्वर्णोपयोगि-
विद्यां, वनस्पतिविज्ञानं, नानाविधरथनिर्माणविद्यां, खनिजविद्यां,
बलनिस्सारणविद्यां, कृषिविद्यां, वस्त्रवचनाभूषणनिर्माणरत्नपरीक्षण-
विद्यां, आकाशतत्त्ववायुतत्त्वाग्नितत्त्वादींश्च लोकोपकारपरान् विषयान्
प्रकाशयामासुः । गलितावशिष्टचिन्हानि पुरातनपुस्तकानि चैतत्प्रमा-
णमुपदर्शयन्ति । परमाध्यवसायिनः पाश्चात्या जलपथमाविश्वङ्कुरिति
भारतीयशिल्पोन्नतिरेवास्यमूलम् ।

चत्वार उपवेदा इदानीं लुप्तप्रायाः । द्वेषभारत्या देशभाषया
चोपवेदभागद्वारं पूरयितुं धर्मधुरन्धराणां विदुषामविरतं श्रममपेत्यते ।
इदानीं येभ्यः केभ्यश्चित् अन्यजातीयेभ्य उपयुक्ता विषया संरक्ष्य स्वभा-
षया निब्रट्टव्या इति ।

स्मृतिशास्त्रम् ।

त्रिगुणभेदात् त्रिविधा बुद्धिर्भवति-सात्त्विकी, राजसी, तामसी
च । यद्यैतल्लक्षणं श्रीमद्भगवद्गीतापनिषदि वर्णितम्—

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

यया धर्मधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।

न यथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।

सर्वार्थान् विपरीतौश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥
इति ।

यद्यपि स्मृतिशास्त्रे त्रिविधवृद्धीनापि मनुष्यान् धर्मं विनैतुमुपदेशा वर्णैताः, परं प्रधानतया राजमिकान् तामसिकान्श्वोपऋत्विवाविभूतानि स्मृतिशास्त्राणि । सात्त्विकी वृद्धिः प्रजा ऋतम्भरा वाऽभिधीयते, राजसी-तामसी वा वृद्धिर्बुद्धिपटव्यवहाया भवति । यथा योगदर्शने “ऋतम्भरेति तत्र प्रजा” । त्रिविधवृद्धनुमारेण योगानुशासन-शब्दानुशासन-राजानुशासनरूपं धर्मानुशासनं त्रिभेदमात्मात्म् । अत्र जगति तमःप्रवणायितमतीनामुपकाराय राजानुशासनम्, रजसाऽऽच्छादितस्वान्तानाञ्च सहाय्यं विदधातुं शब्दानुशासनम्, पूर्णप्रजानां सत्त्वावर्जितमानसनां विनयनाय च योगानुशासनं निर्दिष्टम् । स्मृतिषु शब्दानुशासनराजानुशासने यथाक्रमं समाविष्टे । मन्त्रद्रष्टारो महर्षयः स्वस्मृतिपथमाकठं विषयं यद् यन्यात्मना व्यदधुस्तत् स्मृतिशास्त्रं धर्मशास्त्रं शोच्यते । न हि मन्त्र-द्रष्टारो महर्षयोऽत्र श्रुतिरूपे वेदमन्त्रे न्यूनत्वमाधिव्यम्या समाकार्षुः । सर्गस्यैतौ महर्षीणां समाधिसमाहितान्तःकरणे यदा यादृशा भावाः सत्यप्रचुराः प्रकाशमलभन्त तदैव ते भावा महर्षिभिरुक्तैर्वोपनिबृताः, न ह्येवान्तदा स्वावश्यकं विषयान्तरमाकठं स्मृतिपथमिति निष्कर्षः । परं वैदिककालानन्तरं धर्ममर्यादाव्यवस्थापनाय विशेषानुशासनवाक्यानामावश्यकता विचार्य पूर्वश्रुतिविज्ञानमयवैदिकज्ञानोपेताः स्मृतीः समाश्रित्य वर्णधर्माश्रमधर्मप्रजाधर्मराजधर्मादीनि लोकहितकराणि यत् धर्मानुशासनवाक्यानि प्रणीतानि तान्येव स्मृतिरित्यभिधीयन्ते । स्मृतिशास्त्रेषु पूर्णतया वैदिकज्ञानविज्ञानयोः सम्बन्धः स्यापितः, अतो न कान्यपि स्मार्तानुशासनानि वेदविरुद्धतामनुभवन्ति । इयान् विशेषा यत् वेदेषु लाघवगौरवविचाराधिकृतया क्रमशो लघीयस्त्वमापद्यमाना मानवानां धिषणा विज्ञानमयवेदार्थबोधे स्खलन्ती स्वकल्याणसम्पादनाय न प्रभवतिस्मेति स्मृतिप्रणयनसमुद्योगः प्रस्तुतः । वैदिकशब्दानुशासनं त्रिविधाधिकारेषु च द्वितीयमाधिकारं प्रकाशयितुं लीवान् सम्पदा योजितुञ्च पूज्यवरणैः करतलामलकायितत्रिकालैः परमर्षिभिः प्राणायि-पत स्मृतिशास्त्रम् ।

योगानुशासनशब्दानुशासनेऽधिकं विवृते वेदानां ज्ञानविज्ञान-
प्रयत्नात्, अतो वैदिकज्ञानविज्ञानमार्गोपदेष्टा भगवान् पतञ्जलिरनु-
शासनद्वयमुद्घाट्य विधेयान् प्रविशयितुं अनुशासनशास्त्रं प्रणीतवान् ।
अनुशासनप्रवराणि स्मृतिशास्त्राणि यथाऽनुशासनविचारेण जगन्नि-
पासयितुं प्रभवन्ति न तथा शास्त्रान्तराणि, अतो माहात्म्यमियदेते-
षाम् । यथा वेदानां संख्या प्रतिकल्पं पृथक् पृथक् निर्दिश्यते तथाऽनु-
शासनवरेण्यानां स्मृतीनामपि संख्या नियम्यते । स्मृतयस्त्रिधा विभाग-
महन्ति,—यथा महास्मृतयः, स्मृतयः, उपस्मृतयश्च । महास्मृतौ मनुयाज्ञ-
वल्क्याद्यन्तर्भवतः । इदानीन्तनकल्पे स्मार्ताचार्या एते संवभूवुः—

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनेऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्वर्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥

पराशरव्यासश्चखलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

इति ।

एतेर्निर्मिताः प्रधानाः स्मृतयः । इतोऽप्यधिका गोभिलजमद-
निविश्वामित्रप्रजापतिवृद्धशातातपपैठीनसीशाश्वलायनपितामहबौधाय-
नभरद्वाजऋगण्डोपनिषदावालिच्यवनमरीचिकश्यपादिनिर्मिता उपस्मृतयः
सन्ति । सर्वाः किल स्मृतय एकोद्विश्येनैव प्रवृत्ताः परं केऽपि स्मार्ताचार्याः
कमपि विषयं विस्तरणो वर्णयामासुः, केनाप्याचार्येण कोऽपि विषयः
संक्षेपतः समुपवर्णित इति । स्मृतीनामनुशासनवाक्यानि विसदृशानी-
त्यत्रेदं कारणं यत् सृष्टिवैचित्र्यात् वैदिकसिद्धान्तानां यादृशं स्मरणं
येषां महर्षीणां मानसे प्रकाशमापन्नं, तैर्महर्षिभिस्तथा तादृक् भावमयं
स्मृतिशास्त्रं प्रकाशितमतः सर्वासां स्मृतीनामध्ययनं युक्तिमत् श्रेय-
स्कारण्यम् ।

स्मृतिशास्त्रेषु क्वचिन्मतभेदः प्रतीयते, येन जिज्ञासवः संशयित-
वित्ता भवन्ति । परं पूज्यपादा महर्षयः स्वस्वसंहितायन्ये स्पष्टं प्रकाशि-

तदन्तः कारणविशेषमीदृशमतभेदानाम्, सम्भवति तत्र मतभेदेऽपि यत्र पदार्थगुस्ता विज्ञानस्य च सूक्ष्मता भवति; परं विज्ञानगौरवे पदार्थलाघवे च न मतभेद आचार्याणां भवितुमपि शक्नोति । यथाऽत्र निदर्शनम्-कन्यायाः परिणयसमयव्यवस्थापने न विरुद्धं महर्षीणाम्मतम्; किन्तु सर्व एव परमर्षयो वदन्ति, रजोदर्शनात् प्रागेव कन्या परिणया इति । परं कन्याया वयोनिर्णये तु विप्रवदन्ते परस्परमाचार्याः, यतः पूर्वविचारं विज्ञानं द्रष्टव्योऽपरविचारं च तस्य सूक्ष्मता इति । निदर्शनान्तरमुपन्यस्यन्तेऽप्य विषयस्य सहजबोधाय यत् मानवानां सामुद्रिकलक्षणैर्भाविफलाभिधाने लाक्षणिकानां मतेषु पारस्परिको विरोधो दृश्यते परं गणितसाहाय्येन ज्यातिःशास्त्रानुमोदितफलकयने न भिन्नार्थत्वं गणिताचार्याणां मते संभाव्यत इति । इदमत्रात्रघेयं-यत् परमेश्वरकल्पानां महर्षीणां मतेषु विरोधः क्वचिद्विद्विदं प्रतीयते न तत्र त्रिजासुभिर्हेतुत्वाद्देवैर्विचलित-बुद्धिभिर्वा भवितव्यम्; अपि तु देशकालपात्रविचारमनुसृत्यानुशासनरहस्यावगमाय प्रयतितव्यम्, इदमेव तेषां मुख्यं कर्तव्यम् ।

क्वचित् प्रधानतो द्वे स्मृती इति मतमुपलभ्यते, उपस्मृतयश्चाष्टादश, एवमौपस्मृतयोऽपि अष्टादश विद्वन्ते । मनुस्मृतियात्रप्रलक्ष्यस्मृती द्वे मुख्ये, उपरितनसन्दर्भेऽष्टादशोपस्मृतीनां नामानि निर्दिष्टपूर्वाणि त्रौपस्मृतयोऽपि तत्र सङ्कलितमायाः । केचिन्महाभारतं पञ्चमो वेद इत्या, चक्षते, केचिच्चास्य स्थलविशेषं स्मृतिरिति वदन्ति । पुरा त्रिविधा अपि स्मृतयः सूत्ररूपा इति सप्रमाणमङ्गीक्रियते, यथा कल्पशास्त्राणि सूत्रात्मतयोपनिषद्द्वानि तथा स्मृतयोऽपि । यद्यपि लुप्ता एव सूत्ररूपाः स्मृतयः परमधुनाऽपि कुत्रचित् सूत्रात्मस्मृतिशास्त्रमुपलभ्यते । इत्यमामन्वयते यत् प्रनैः स्मार्ताचार्यैः सूत्ररूपेण स्मृतिशास्त्राणि निरमायिपत्, परं परिवर्तिकालेऽल्पज्ञानं जनानुपकर्तुकामैस्तच्छिष्यैः श्लोकबद्धा व्यधायिपत् स्मृतय इति । बहुलाः स्मृतयः प्रायशो विषयमेकमवलम्ब्य स्वस्वमतं प्रकाशयामासुः । अधुना तादृशस्य स्मृतियन्त्रस्य प्रचुरोपकारिता संभा-

व्यते यत्र वर्तमानदेशकालौपयिका विषयाः संगृहीता भवन्ति । यथाश्रम-
धर्मसदाचारकर्मापासनादिव्यवस्था दिने दिने परिवर्तते इति स्मृतिशास्त्र-
स्त्राणामप्रचार एव निमित्ततया कल्प्यते । यथा यथा स्मृतिशास्त्रस्या-
ध्ययनाध्यापनेऽधिकतया प्रचलिते भवेतां तथा तथाऽऽर्यजातिरपि पुन-
रुच्यतिपदमधिगन्तुं शक्नुयात् । इदं स्मृतिशास्त्राज्ञानविलासितमेव यदेकदे-
शसमुद्भूतब्राह्मणाचारेण देशान्तरीयब्राह्मणाचारो विसदृशतामनुभवति ।
पुरा येऽयजमानः सर्वे एव ब्राह्मणरूपेणाभिन्ना एव, त एवेदानीमात्मानं
भिवभिचमवगच्छन्तः स्वदेशस्य स्वजातिश्चामङ्गलं सम्पादयन्ति । स्मृति-
शास्त्रानवबोधमूलकमेवैतत् यत् सनातनधर्मलक्षणमपि न पारयन्ति
त्रिद्विंशोऽभिधातुं प्रायशः । चतुर्वर्णतोऽनन्ता जातयः सम्भूताः, इदमपि
स्मृतिशास्त्राज्ञानकृतमेव । अधुनैतच्छास्त्रीयगन्यानां मार्गणं विधेयम्,
तेभ्यश्च लघ्वो गुरवो वा गन्याः संयाह्याः, विद्यामन्दिरे चास्य सार्व-
जनीनस्य शास्त्रस्य नीदकत्वात् उच्यते कदापर्यन्तमध्यापनं प्रचारणोपमिति ।
यथा यथाऽस्य सर्वजीवहितकरस्य शास्त्रस्याधिकः प्रचारो भविष्यति तथा
तथा धर्मोन्नतिरप्यवश्यं भाविनी ।

पुराणम् ।

पुराणेतिहासावेकजातीयौ । यत्र प्रख्यानाञ्चरितरूपं पुरावृत्तमुप-
निषदं स इतिहासः, यथा रामायणम्, यत्र सर्गप्रतिरर्गकथा निबध्यते
तत्पुराणम्, यथा शैवं पाद्वमिति । पूज्यपादा महर्षेय इति हासं पुराणं च
यत् प्रकाशितवन्तः तत् वेदार्थान् कथारूपेण प्रकाशयितुमेव । ऋतुतिथा ।
कालात् भारतीयानां प्रियमादधाति पुराणम्, साम्प्रतमपि भारतवर्षस्या-
खिलप्रदेशेषु पुराणसमादरो गन्यान्तरप्रतिष्ठाप्रतिशेते इति दृश्यते एव,
न केवलं भारतवर्षीयेष्वेवैवम्बिधानां गन्यानां समादरः अपित्वपरेष्वपि धर्मो-
सम्प्रदायेषु एवंविधा गन्याः प्रचलिता इति विचारसरणिमनुसरतां नापरो-
क्षम्, प्राकृताः किलेदृशान् गन्यान् बहु मानयन्ति, अत्र कथं प्रकृतं प्रकृतं
यत् गभीरार्थानां धर्मगन्यजातानामनुशीलनं न तेभ्यो पश्येत्, परमपगतकाठि-

न्यमितिहासरूपं धर्मयन्यजातन्तु तेषां प्रेमावहमेव । पश्यन्तु भवन्तः,
ईसाधर्म ईसामसीयसमकालीनो न कोऽपि पुराणयन्यः, परं छतान्तनिके-
तनमुपगतवति तस्मिन् तच्छिष्यैर्निर्माय बहवः पुराणयन्याः प्रकाशिताः-
तेषां प्रचारश्च ईसाधर्म प्रतिदिनमधिक्रापते एव । एवं महम्मदीयधर्म-
प्रवणानां 'कुरान' एव मुख्यो यन्यः प्रथममासीत्, परं नामशेषे तस्मिन्
तद्वक्तानामैतिहासिकी कथा बहुमानपुरस्सरमेषु प्रचलिता, वौतृजैना-
नान्तु कथैव का, यत एतेषां धर्मयन्याः प्रायशोऽस्माक्रमेव धर्मयन्या-
ननुकृत्य निर्मिताः तेषामादरश्चैतेषु बहु विद्यत एव ।

विद्याभिमानिनः कोऽपि महोदयाः सन्दिहन्ति यत् पुराणयन्याः
आधुनिकाः, नैतेषां प्रचारः पुरा वैदिक समये आसीत् इति ; तेषामिदं
संशयमपनेतुमुपनिषदादिषु बहूनि प्रमाणाणि, परमत्र कतिचित् प्रद-
श्यन्ते । यथा शतपथब्राह्मणे—“ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
र्वाङ्गिरसौ इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकः
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि च” इति । अपरमपि
वैदिकं प्रमाणं समीक्ष्यं यथा छान्दोग्योपनिषदि—“ऋग्वेदो भग-
वोध्येभि सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चमं”
इति । मनुसंहितायामपि—

आख्यानानीतिहासाँश्च पुराणान्यखिलानि च ।

स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥

इति ।

एभिर्वचनसमूहैः स्पष्टमेव प्रमाणितं यत् पुराणप्रचारश्चिरन्तनः
वेदा अपि पुराणमादर्शुमाज्ञापयन्ति ।

शास्त्रकारैः पुराणलक्षणमित्यमुपगीतं, यथा—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो धन्वन्तराणि च ।

वंश्यानां वंशचरितं पुराणं पञ्चलक्षणम् ।

इति ।

यत्र महाभूतसृष्टिः, चराचरसृष्टिः, वंशचरितान्वाख्यान-
मन्वन्तरवर्णनं, प्रथितवंश्यानां राज्ञां वर्णनं चेत्येतत् षड्वलक्षणपूर्णे पुरा-
णमित्यभिधीयते । ब्रह्मवैवर्तेपुराणे च महापुराणलक्षणमित्थं निर्दिष्टम्,
यथा—

सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषाम् च पालनम् ।
कर्मणां वासनावार्ता मनूनाञ्च क्रमेण च ॥
वर्णनं प्रलयाणाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्त्सनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् ॥

इति ।

कल्पसृष्टिः, अनुकल्पसृष्टिः, जगतः स्थितिपालने च, कर्मणां
वासना, मानवानां प्रकाशक्रमः, प्रलयमोक्षौ, हरिकीर्त्तनं, देवानां पृथक्
पृथक् गुणवर्णनञ्चेति दश लक्षणं पुराणस्य । पुराणमहापुराणयोर्लक्षणाव-
लोकनेन स्पष्टमेतत्प्रतीयते यत् त्रिकालदर्शिभिर्महावैश्वरैः कानुदृश्यात्
सफलमितुं पुराणानि प्रकाशितानि । चिरञ्जीवन्तु पुराणानि यैश्चिराय
रचित एव सनातनो धर्मः आपत्समये ऽधुनाऽपि सर्वेऽधिकारिणो-
जनकेनेव पाल्यन्ते ।

पुराणग्रन्थेषु आख्यायिकां कुत्रचित्परस्परमसंगतवर्णनं चाक-
र्षयन्तः सन्दिहन्ति यत् न पुराणग्रन्थाः प्रामाणिकाः, केवलं काव्यरचना-
भरणिमनुसृत्यैव निर्मिताः, अन्यथा कथमत्र परस्परमसंबद्धाः सन्दर्भाः
प्रकाशयेन् इति । पौराणिकरहस्यमजानतैवेत्यं मुधा संशय्यते, यतः
करतलनिहितवदरसदृशं त्रिकालमालोक्यद्विमहावैश्वर्यैः स्पष्टमभि-
हितं यत् पुराणेषु तिष्ठो भाषाः समावेशिताः । ता यथा समाधिभाषा,
परकीयभाषा, लौकिकी भाषा चेति । तथा च—

समाधिभाषा प्रथमा लौकिकीति तथाऽपरा ।
तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा त्रिधा स्मृता ॥

गुप्तमेतद्ब्रह्मस्य वै भाषातत्त्वं महर्षयः ।
 सम्भक्त्वा ज्ञात्वा प्रवर्त्तध्वं शास्त्रपाठेषु तत्पराः ॥
 समाधिभाषा जीवानां योगबुद्धिप्रदायिका ।
 नयते नितरामेतान् परमानृतमन्वयम् ।
 सुरस्या लौकिकी भाषा लोकबुद्धिप्रसाधिका ॥
 परमानन्दभोगान् सा प्रदत्ते नाऽत्र संशयः ।
 परकीया तथा भाषा शास्त्रोक्ता पापनाशिनी ।
 जीवान् सा पुण्यलोकानां कुरुते ह्यधिकारिणः ॥

इति भरद्वाजपुराणसंहितायाम् ।

यद्यप्यभिहितपूर्वमेतत्पुराणशास्त्राणां पुष्टये यद्गाथापूर्णानामे
 तादृशयन्त्यानां मनुष्यजातौ विस्तारः स्वाभाविकः उदाहरणविधया
 ऽन्यधर्मावलम्बिनां पुराणसमादरश्च प्रदर्शितः । नैतावन्नेत्यमवगन्तव्यं
 कैरपि यत् सनातनधर्माक्ता पुराणयन्त्याः केवलं गाथायन्त्या एव अपि तु
 वेदप्रतिपाद्यधर्मनिरूपणपरा धर्मयन्त्याः । पुराण शास्त्रेषु प्रच्छन्नरहस्याः
 वैदिकविषयाः क्वचित् समाधिभाषया यथावत् समुपवर्णिताः, क्वचिच्च
 लोकरीतिमनुसृत्य लौकिकभावसाहाय्येन मनुष्यान् प्रबोधयितुं लौकिक-
 भाषयाऽभिहिताः, क्वचिच्च धर्मरहस्यान् द्रष्टयितुं गाथारूपेण परकीय-
 भाषया प्रकाशिताः । वेदेष्वपीयमेव शैली समादृता । त्रिविधोऽयं भाव-
 विन्यासो निसर्गसिद्धः, यतो न सर्वेऽधिकारिणः सदृशाः, नाप्येकविधो
 भावः सततं प्रमोदयति, अपि तु विरसतामावहति; अतः पुराणेषु त्रिविधा
 भाषा समावेशिता । समाधिलौकिकपरकीयभाषाणां याथातथ्यावबोध-
 नमन्तरा पुराणशास्त्राणामध्ययनाध्यापनोपदेशाः न पूर्णफलजनकाः
 नाऽपि पूर्णानन्दाय सऽजायन्ते । पुराणशास्त्रेषु सर्वलीवहितकरा भाषाः
 स्यापिताः । ताभिर्वर्णनाशैलीभिः समाधिलभ्या विषया मा हीयेरचिति
 पुराणप्रख्येतारो महर्षयः श्रीमतो भगवतः क्षमाप्रार्थनमकार्षुः, यत्—

रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यत्कल्पितं,
स्तुत्याऽनिर्वचनीयता ऽखिलगुरो!दूरीकृता यन्मघा
व्यापित्वञ्च निराकृतं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना,
क्षन्तव्यं जगदीश! तद्विकलतादोषत्रयं मत्कृतम् ॥

अष्टादश महापुराणानि यथा त्रिण्यपुराणे—

अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
ब्राह्मं पादूर्ध्वं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ॥
तथाऽन्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् ॥
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।
मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ॥

इति भगवान्वेदव्यासः ।

तद्योपपुराणान्यष्टादशैव समभिहितानि यथा—

आञ्चं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ।
तृतीयं वायवीयञ्च कुमारेणानुभाषितम् ॥
चतुर्थं शिवघर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम् ॥
नमिदकेश्वरमुग्मञ्च तथैवोशनसेरितम् ।
कापिलं वारुणं शाश्वं कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा पादूर्ध्वं दैवं सर्वार्थसाधकम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कराह्वयम् ॥

इति ।

मतान्तरे तु—

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥
 तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् ।
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ॥
 दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् ।
 कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ॥
 ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
 माहेद्वरं तथा शाम्भवं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ॥
 पराशरोक्तमपरं तथा भागवताह्वयम् ।
 इदमष्टादश प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् ॥

महापुराणोपपुराणविषये साम्प्रदायिकमतभेदः कुत्रचिदुपलभ्यते,
 यथा शैवाः शाक्ताश्च देवीभागवतं महापुराणमङ्गीकुर्वन्ति वैष्णवभागवत
 ज्वोपपुराणमिति । वैष्णवाश्चात्र विप्रतीपं प्रत्यवतिष्ठन्ते, ते विष्णुभाग
 वतमेव महापुराणमिति वदन्ति । पूर्व्वर्णितपट्टत्रिंशत्पुराणतो व्यतिरि-
 च्यन्तेऽन्यान्यपि पुराणानि, यानि श्रीपपुराणान्ना व्यत्रङ्गयन्ते । तथैप-
 पुराणान्यप्यष्टादश भवन्ति । एवं पुराणशास्त्राणि महापुराणोपपुराणोप-
 पुराणैतिहासपुराणसंहिताभेदात्पञ्चधा विभज्यन्ते । पुराणयन्या घट्टवो-
 लुप्ताः । पुराणशास्त्रज्विदं महीयो वैषम्यमुपास्यते, यत् कारणविशेषात्
 प्रतिप्लान्त्यंशानि कुत्रचित्समावेशितानि यान्यवस्थाभेदादपकुर्वन्ति ।
 पुराणव्यतिरिक्ता ऐतिहासिकयन्या अपि पुराणेष्वन्तर्भवन्ति । यथा
 श्रीमन्महाभारतं, श्रीमद्रामायणञ्च । हरिवंशं महाभारतान्तर्गतं योग-
 वाशिष्ठञ्च रामायणान्तर्भूतमित्यङ्गीक्रियते । कैरव्याचार्यैः पुराणानीत्यं
 व्यभानिपत, यत् कर्मविज्ञानप्रधानं महाभारतम्, ज्ञानप्रवणं श्रीरामाय-
 णम्, पञ्चोपासनापराण्यन्यानि पुराणानीति । वस्तुतः पुराणान्तरेषु
 सगुणपञ्चदेवोपासनायाः पुष्टिर्विहितता । जगज्जन्मनि धनादिकारणं
 विज्ञाय क्वचित् श्रीविष्णोः, क्वचित्सूर्यदेवस्य, क्वचिद्भगवत्याः, कुत्रचिद्गणे-
 शस्य, क्वचिच्च शङ्करस्योपासना वर्णिता ।

वेदेषु यथा कर्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयं वर्णितं तथा पुराणेतिहा-
सेष्वपि तत्काण्डत्रयमुपवर्णितमेव । यथा वा वेदे अध्यात्माधिदेवाधि-
भूतभावाः प्रकाशन्ते तथा पुराणेतिहासयोरपि इमे भावा वर्णिताः
प्राप्यन्ते । यथा भावान्नवविज्ञानबोधमन्तरा न पुराणेतिहासान्यवगम्यन्ते
तथा वैदिकभावनयोरहस्यज्ञानमन्तराऽपि पुराणशास्त्रबोधं दुःशकम् ।
कोऽपि दुर्विदग्धो जनः पुराणशास्त्रं पुरावृत्तप्रतिपादकमिति मन्यते
यतने च पौराणिकग्रन्थेभ्यः पुरावृत्तान्वेषणे, परं तदज्ञानविजृम्भितमिति
प्रतीमः । इतिहासपुराणानि धर्मपुस्तकान्येवेति तदालोचयतां कृतबुद्धीनां
नापरोक्षम् । तत्रेतिवृत्ततत्त्वान्वेषणं पुरातनवृत्तगवेषणम्वा पुराणशास्त्र-
मानभङ्गाय जायते । विष्णुभागवतस्य रासलीलां देवीभागवतरा-
सलीलया, विष्णुभागवतीयशुकद्वेषचरितं देवीभागवतोपवर्णितशुकद्वेष-
चरितेन तोलने धीमन्तोऽवगन्तुं शक्नुयुः, यदितिहासपुराणेषु पुरावृत्तसम्ब-
न्धोऽस्ति न वेति । अत्र विज्ञानरूपगाथा वैदिकधर्मरहस्यप्रकाशनाय-
चरित्रवर्णनञ्च प्रजासु तत्तद्वार्तिकभावमुत्तेजयितुं निर्दिष्टम् । यथा सत्य-
धर्ममाहात्म्यं प्रकाशयितुं हरिश्चन्द्रचरितरूपगाथा, पातिव्रत्यधर्म-
प्रतिष्ठायै च सावित्रीसत्यवतोश्चरित्रवर्णनमिति ।

पुराणविषये ये सन्देहसन्देहाः समुत्पद्यन्ते तेषु प्रधानमिदं
कारणं यत् साम्प्रतिकपौराणिकेषु त्रिविधभाषाज्ञानं त्रिविधभावरहस्याव-
गमश्च न भवतीति । अपरमिदं कारणं, यत् समाजे त्रिचतुराप्येव पुरा-
णान्याद्विद्यन्ते । यद्यपि सर्वाणि महापुराणोपपुराणोपपुराणानि धर्मरह-
स्यपूर्णानि, परं कुत्रचित्कोऽपि विषयाः कुत्रचित्कोऽपि विषयाः समुपव-
र्णिताः । सकलपुराणाध्ययनमन्तरा रहस्यसन्देहा नापनीयन्ते । इतिहा-
समहापुराणोपपुराणोपपुराणेषु व्यतिरिच्यन्ते पुराणसंहितानाम्वा प्रसिद्धाः
ग्रन्थाः प्रचलिताः, यथा वेदव्यासपुराणसंहिता, भरद्वाजपुराणसंहिते-
त्यादयः । आसु पुराणसंहितासु धर्मविज्ञानानि वर्णितानि, पौराणिक-
भाषाभावरहस्यं पूर्णतया समुपवर्णितम् ।

अत्र पुराणशास्त्रेषु विविधाः शङ्का अर्वाञ्चो विदधते । उदाहरण-
 विधया निर्दिश्यते किञ्चित् । वैज्ञानिकानामिदं मतं, यत् पृथिवीच्छायया-
 च्छादिते चन्द्रमसि चन्द्रग्रहणमभिधीयते, किञ्च पृथिवीसूर्ययोरन्तराले
 चन्द्रग्रहव्यवधानेन सूर्यग्रहणं भवति, दृग्गणितसिद्धमेतदनुमोदितं गणि-
 ताचार्यैः, परं पौराणिकास्तु यदा सूर्यश्चन्द्रो वा राहुणां यस्यते तदा
 सूर्यग्रहणं चन्द्रग्रहणं वा भवतीत्यभिदधते । एभिर्विसृष्टोपन्यासैः लुब्ध-
 स्वान्ता अर्वाञ्चो निन्दन्ति पुराणशास्त्रम्, यतस्तेऽनभिज्ञा पौराणि-
 कगभीररहस्यानाम् । इयं वर्णना लौकिकभाषयेत्यवसेयम् । यथा
 त्रिभावस्वरूपस्य परमात्मन ऋषयोऽध्यात्मशक्त्याधिष्ठातारः, देवा देव्य-
 श्चाधिदैवशक्त्याधिष्ठातारः, पितरश्चाधिभूतशक्त्यधिष्ठातारः, एवं सत्त्व-
 तमसोः प्रकाशान्धकारयोः पुण्यपापयोः ऊर्ध्वगाधोगशक्तीनाञ्च विचा-
 रानुसारिणाधिदैवशक्तयो द्विधा विभज्यन्ते, यथा दैवी, आसुरी च ।
 पौराणिकदेवासुरसंयामश्चेत्द्रहस्यमूलक एव । श्रीमद्भगवद्गीतापनिषद-
 भिहितं देवसम्पदसुरसम्पद्विज्ञानमपीमां भित्तिमवलम्ब्यैवास्ते । परिण-
 म्यते दैवी योनिरासुरी योनिश्चानेनैव मूलतत्त्वेन । मनुष्येष्वपि दैवी
 आसुरी च प्रकृतिः संजायत इत्येतद्विज्ञानानुमोदितमेव । यहगतां यहान्त-
 राभिभूत्या तम आविर्भवति, इति लौकिकरीतिमनुसृत्य लौकिकभाषय-
 पुराणैस्त्वयाविधवर्णनं विरचितम् । पौराणिकवर्णनावैचित्र्यादपि संशेरते-
 ऽत्रानभिज्ञाः । यथा पुराणेषु पञ्चाशत्कोटियोजनमिता पृथिवीति समुप-
 लभ्यते, परमर्वाचीनैः पाश्चात्यपण्डितैः प्रत्यक्षतः साधितमेतत्, यत्
 एकसहस्रयोजनपरिमिता पृथिवीति । पूर्वं कथितो लौकिकपरकीयभाष-
 योर्दृष्टान्तः स्पष्टयति यत् उक्तभाषाभ्यां वर्णने पौराणिकमतभेदः
 कुत्रचिदुपलभ्यत एव, परन्तु समाधिभाषया सर्वत्र पुराणेष्वेकविधमेव
 वर्णनं भवति । अपिच लौकिकभाषायामीदृशान् दुरवबोधान् भेदानुपलभ्य
 पुराणशास्त्रेष्ववज्ञासंवलितं दृष्टिं नित्तिपन्ति ज्ञानाभिमानिनः । अत्रायं

सूक्ष्मतमविचारतः समाधिः, यद्वि कस्यापि वर्तुलपदार्थस्य घनफलनिः-
 कारणीतिं गणिताचार्याद्वयगम्य पृथिवीमानविधिसन्देहापनयने
 प्रवृत्तिर्भवेत्तदा सा सन्देहमपनीय फलवती स्यादित्याशास्यते । वस्तुतः
 पुराणशास्त्रेषु पृथिवीगोलघनपरिमाणं पञ्चाशत्कोटियोजनानाम् ।
 अभिनवास्तु पृथिवीव्यासमानमेकसहस्रयोजनमिति वदन्ति । उभयोरपि
 वर्णनं सत्यमेव, परं विचारनेत्राभावाद्वावबुध्यते । एवं मुधैव पुराणे-
 संशेरते । पुराणशास्त्रप्रवेशार्हाणि दार्शनिकविज्ञानानि पौराणिकतत्त्व
 परिचायकानि च शास्त्राण्यनधीत्यैव सहसा पुराणाचार्या भवन्ति
 स्वयमपरिशीलितपुराणतत्त्वास्ते कथं परान् बोधयितुं पारयन्ति ।
 पुराणशास्त्रस्यासाधारणोपकारिता समाश्रयते । यथा रिङ्गत्तरङ्गमाला-
 कुला पतितान् समुद्ररन्ती भगवती जन्हुतनया हिमगिरिर्निःसृत्य जग-
 त्प्रदेशान् पावयन्ती अगाधमहावर्णवं संगच्छते, तथा पुराणशास्त्राण्यपि
 गभीरतमवेदार्थनिःसृतानि नानारूपेण कर्मभूमौवत्र बहन्ति धर्मपिपा-
 सून् प्रीणयन्ति ब्रह्मानन्दपायोधिमुपतिष्ठन्ते ।

तन्त्रशास्त्रम् ।

यथा वेदानामुदारो विस्तारस्तथा तन्त्रशास्त्राद्यामपि । यथा
 वा संहिता ब्राह्मणोपनिषद्पवेदस्य परः सहस्रा यन्याः प्रचलिताः
 चासैस्तथा तन्त्रशास्त्रस्यापि सहस्राधिकयन्यत्त्वानीति सप्रमाणम् ।
 वेदेषु विष्णुयज्ञसदृशाः सात्त्विकयज्ञाः, राजसूयनिभा राजसिककमलाः
 श्येनयागप्रतिमास्तामसिकक्रतवस्त्रिविधाधिकारिश्रेयसे समुपवर्षिता-
 स्तथा तन्त्रशास्त्रेष्वपि त्रिविधाधिकारिप्रीणनाय सात्त्विकराजसिकताम-
 सिकोपासनाचर्यं, दिव्यपशुवीराचाररूपास्त्रिविधाचाराश्च समभिहितः ।
 इदमपरमेतस्य तन्त्रशास्त्रस्य माहङ्गम्यं, यदत्र कर्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रय-
 मत्युदारतया वर्णितमाप्यते । तत्र निर्गुणस्य ब्रह्मण्य उपासना, समु-
 दानां विरलवर्केशक्तिविघ्नेशरुद्राणां पञ्चोपासना च यथावत् निर्दिष्टा ।
 अन्येष्वत्र चतुर्थोमुपवेदानां षडङ्गानां सप्त दर्शनानां स्मृतिपुराणानाञ्च

रहस्या विचारिताः सन्ति, अतएव तन्त्रशास्त्रग्रन्थरत्नान्यधिकं विस्तृतानि । तन्त्रशास्त्राणि त्रिधा विभागमर्हन्ति, भगवता महादेवेन कथितम्, महादेवीकथितम्, महर्षिप्रणीतञ्च । एतान्येवागमतन्त्रं निगमतन्त्र-
मार्पतन्त्रमिति त्रिधा व्यवह्रियन्ते । कर्मकाण्डमहत्त्वपरिचयक्रमिद-
मपि भवति; यत् वैदिकतान्त्रिकरूपतो द्विधैव कर्मकाण्डं विभज्यते । अधुना वैदिकविधेरुत्पत्तया भारतवर्षेऽत् तान्त्रिककर्मकाण्डं तन्त्रस-
मवेतवैदिककर्मकाण्डम्वानुष्ठीयते । इयान् प्रचुरः प्रचारस्तान्त्रिक-
विधेर्यत् नित्यमनुष्ठेयसन्ध्याविधिपटुतिस्तीनानुविद्धा । अन्यशास्त्रमिवे-
दमपि शास्त्रं वेदमूलम् । अधुना तन्त्रशास्त्रग्रन्थानां शतांशमप्याप्तं
दुःशकम् । किञ्च कल्पियुगेऽस्मिन् तमःप्राधान्यात् सात्त्विकतन्त्राणि
लुप्तानि, अन्यज्जातान्त्रिकभाषां सरलां तत्क्रियाविधिव्यानुष्ठानार्हां
प्रवृत्तिपरान् भावांश्च समीक्षमाणाः संशेरते । परं तदज्ञानमूलकमेव ।

अत्र तन्त्रशास्त्रविपक्षा इत्यं प्रत्यवतिष्ठन्ते—यदत्रेन्द्रजालादि-
क्रिया, मारणवशीकरणादिषड्विधयः, योगिनीमानृकादिषुद्वयः,
पञ्चमकारादिभोग्यवस्तूनां वर्णनं च घृणां त्रयां च विधत्त इति परं सत्य-
मनुसन्धित्सवः सार्वभौमविचारवन्तो जिज्ञासवो यदि पक्षपातशून्यां
विचारसरणिमनुसर्तुं पारयेयुस्तदा त्वरितमेवंविधां शङ्कामपनेतुं शक्नुयुः ।
भक्तिवर्त्मप्रवर्तकवरेण्यो भक्तजनपुरस्सरो भगवान् शाण्डिल्यः प्राह स्व-
भक्तिमीमांसायाह—“सर्वानृते किमितिचेन्नैवं बुद्धानन्त्यात्”
सर्वं यस्तुजातमपहाय तिष्ठतः सिद्ध्या किम्प्रयोजनं भवति ? आवश्य-
कन्तन्—यतो नानाविधा बुद्ध्यो भवन्ति, अत्रायमाशयो यत् जिज्ञासवः
इदानीमित्यमाशङ्करन् यथा जीवैर्मुक्तिपदप्राप्त्याय एव सदा चिन्ति-
तव्यः भक्तिरेव च तेषां श्रेयस्करी, किं चिमिन्नमत्रेश्वर्यवर्णनं विधीयते ?
ऐश्वर्येण किं कर्तव्यं साधकैरिति, इमां शङ्कामपनेतुमना भगवान् व्याज-
हार—अनन्ता जीवा अतस्तेषां बुद्धिप्रवृत्तयोऽपि भिन्ना एव भवन्ति, न हि
सर्वं एव जीवा मुक्तिं कामयन्ते । ऐश्वर्येऽधुनासाधकानामैश्वर्यप्राप्तिराव-

श्यकी, यतः स्वाभीप्सितसिद्धीरासाद्यैव साधकोऽप्ये गन्तुं शक्नोति ।
 सवासनानां जीवानां न मुक्तिपदाधिकारः, अतः कृपापरतन्त्रस्वान्ताः
 महर्षेयः साधारणसाधकानुपकर्तुं, प्रार्थिनां प्रार्थनाञ्च पूरयितुं स्वस्वय-
 न्ये सिद्धिं वर्णयामासुः । पूज्यचरणस्य भगवच्छाण्डिल्यमहर्षेर्विचारः
 प्रभवति जिज्ञासुजनशङ्काऽपनयनाय । इमं सिद्धान्तमवलम्ब्य तिष्ठन्तः
 पूर्वोचारीः स्वानुभवनिर्णीतवस्तुजातं प्रतिपादयन्तः स्वस्वयन्ये सिद्धयः
 सिद्धिप्राप्त्युपायांश्च निर्दिशन्ति स्म । हठलयमन्त्रयोगयन्येपूपासनाका-
 यडीययन्येषु च प्रायशः सिद्धयः समुपवर्णिताः । सर्वविधसाधनद्वारभूते
 योगदर्शने समधिकं वर्णिताः सिद्धयः । वैदिकधर्ममूला यावन्तः सम्प्र-
 दायाः सन्ति तेषां महर्षिपतञ्जलिकृतयोगदर्शनविज्ञानं निदानमिति ।
 यः कोऽपि सम्प्रदायो ज्ञानोक्त्यै मुक्तिपदप्राप्तये वा यतते साधनादि-
 भिस्तत् साधनादिकमपेतधमसार्वभौमयोगदर्शनविज्ञानानुमोदितमेव
 त्तान्त्रिकक्रियायोगमार्गमनुयाति । योगदर्शने केवलं प्राचता अष्टसिद्धयः
 एव समुपवर्णिताः, परं तन्त्रशान्त्रेषु प्राचताष्टसिद्धिमारभ्य मारण-वशी
 करणादिषट्कर्मसिद्धिपर्यन्तमुच्चावचाः सिद्धयो वर्णिता इति
 र्णोन्नपूर्णेता तन्त्रशास्त्रस्य महिमानं प्रकाशयतीति शास्त्रविचारणवपित
 निजजनुपां विदितमेव ।

धर्मप्रतिपादकशास्त्रेषु किमिति पञ्चमकारानुष्ठानसाधनं
 स्थापितम् किञ्च मद्रपांसमैथुनादिवचनमुपासनायां विधि-
 प्रतीयत इतीयमपरा शङ्का तन्त्रशास्त्रविरोधिनाम् । निष्पत्तपातविचारे
 णेमासपि निराकर्तुं शक्नुवन्ति जिज्ञासवः । नहि जगतीतलेऽ-
 सदसद्रूपं किमपि वस्तुजातम्, किन्तु सदसद्रुदृश्येनैव सदसद्रुा भवति-
 यथाऽत्र निदर्शनं लक्षयामः । ब्राह्मणैः क्रियमाणं मद्रपानमसदाभातम्
 परं रुजार्दितेन ब्राह्मणेनापि रोगमुपशमयितुं कृतं मद्रपानं नह्यधर्मा
 जायते । यथा परस्त्रीसंसर्गा ऽसत्कार्यमुच्यते, तथा स्वपरिणीतभार्य
 योपकाले न गच्छेदित्यपि असद्वैत । यद्रपि परस्त्रीसेवनं विगर्हितं

तथापि स्वकीयपत्नीसेवनं हि शास्त्रप्रणोदितमेव । एवं तन्त्रोक्ततत् पदा-
र्थानां ग्रहणाय यदा श्रीगुरुदेवो नियोजयति शिष्यमुपदेशैः स च यथावैतः
शिष्योद्वैश्यं सफलयितुं चेत्तदासद्गुणानामपि तेषां परियहणं भव्यायैवेति
नात्र संशयः । भगवान् कृष्णचन्द्रः स्वयमाज्ञापितवान् श्रीगीतोप-
निषदि—

“ यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मवन्धनः ॥ ”

यज्ञादन्यत्र विधीयमानं कर्म बन्धाय भवति । श्रीगीतोपनिषदि
भगवता यथावत्प्रदर्शितमेतद्वया न कोऽपि जीवः तन्मप्यकर्मो तिष्ठति,
अतो मुमुक्षुभिः सदा कर्म विधेयम् । परमत्रेदमवधेयं तैर्यथाऽन्यजन्तुभिः
कर्म फलनिमित्तं विधीयते न तथा मुमुक्षुभिर्विधेयम् । अत्रायं निष्कर्षः,
मायाप्रगुणितचेतसोऽहङ्कारवन्तो जीवाः स्वाभिमतसाधनाय साधारणतः
कर्म विदधति, न तथा मुमुक्षवो जीवाः कुर्युः । किन्तु तेऽपहायाहङ्कारं
नरस्य स्वार्थवृद्धिं केवलं कर्तव्यमिति यदा त्रिदधोरेस्तदा तत्कर्म न
तेषां बन्धाय सञ्जायते अपि तु तन्निष्कामकर्मणा साधकोऽमृतत्वम-
श्नुते । पूर्वाक्तभगवदुक्त्यादहरणभूतमिदं निर्दिश्यते यथा रसजासृक्तये
यथाभिलाषं स्वादुतरभोजनोपभोगो मानवानां बन्धननिदानम्, तथा न
दिव्यरसवतामपि वस्तूनामुपभोगः साधकानां बन्धाय भवति,
भगवदशितावशिष्टं भक्तिभावितमानसा निष्कामनया प्रसादमिति यदा
भुञ्जीरन् साधकाः । एतदेव प्रकारान्तरणोपन्यस्यति सहजवैधाय, सततं
साधकानां साधनमेवोद्वैश्यभूतम्, शरीरनैहज्यं साधनं सफलयितुं
मुख्यं कारणम् । साधनविनिहितचित्तैः साधकैर्भोजनं विस्मृतं शक्यते
किन्तु यदा तुधाकुलीभूते शरीरे साधकाः साधनं कर्तुमपारयन्तः परि-
त्यज्य साधनमाशु भोज्यद्रव्यैस्तरमापर्यं पुनः साधने प्रवृत्तामव्युत्सद-
तद्भोजनमपि यज्ञप्रतिममेव । अतो मुक्तिप्राप्तिं निमित्तोक्त्यासदपि वस्तु
सदिवोपवर्षते । यथाऽत्र भगवान् मनुः स्वाभाषिकीं प्रवृत्तिं प्रतिपाद-
यन्नाह—

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ।

किञ्चरेषासनासम्बन्धि भक्तिदर्शने सिद्धान्तितमेतत्—यत् निवृत्ति-
मार्गं एव सर्वदाऽनुसन्धातव्यः साधकैः परन्तु प्रवृत्तौ निवृत्तौ च क्रमो-
च्चतिः सम्भाव्यते । प्रवृत्त्या क्रमिकोच्चतिलाभे भक्तिदर्शनमित्यमभिदधौ
कर्मापासनाज्ञानयज्ञैः क्रमोच्चतिरवाप्यते । “स्वाध्यायोपासनाकर्म-
योगैस्त्रिविधशुद्धिः” इत्यादि प्रघट्टकैः । पुनश्च निवृत्तिमार्गमनुगच्छतां
साधकानां कल्याणायार्थात्मचिन्तनविभूतिपूजनविशुद्धभावीयभोगादि-
भिर्भावशोधनमभिहितम्, “अध्यात्मचिन्तनशक्तिपूजनभावशु-
द्धिभिरितरत्र” इति । एवं प्रवृत्तिपथानुयायी साधकः त्रिविधशुद्धिं
सम्पादयन् निवृत्तिमार्गसिद्धिं लभते । यथा भक्तिदर्शनीयस्थितिपादे
प्रोक्तम्—“एतया तल्लाभः” इति । नदीप्रवाहानुकूलं गच्छन्ती नौक
त्वरितं प्राप्यं स्यान्मार्गोति, परन्तु नदीस्रोतोविप्रतीपगामिनी सा विप-
द्यते, न च पदात्यदमपि गन्तुं क्षमते । इत्थं प्रकृतिप्रवृत्त्यनुगतमेव
साधनं फलाय कल्पते यथा भोगाभिलाषुकायाभिकाय नरपतये प्रदत्तो
वैराग्योपेतयोगसांघनापदेशः केवलमूपरत्तेत्रपतिता बीजमुष्टिरिव
नेष्फल्यं भजते । परं यदि तदीयेन्द्रियश्लाघ्यैरुपायैस्तं नियोज्य साधन-
विधौ कौशलपूर्णया क्रियया विधाय भावशुद्धिं तदीयान्तरिकवृत्तिं
निवृत्तिपथमभिमुखयेत्तदोपदेशफलाया सम्भाव्यते । प्रकृतिः किल प्रसह्य
स्वाभिमतैर्ऽर्थैर्नियोजयति जीवानिति श्रीमद्भगवद्गीतातेोपनिषदि विशदमेव—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि मिश्रहः किं करिष्यति ॥

इत्यादिवचनकलापैः । तस्माच्चिश्चित एव सरलः पन्थाः, यत्र हि
सर्वेऽधिकारिणः प्रवृत्तिमार्गमभीप्सन्ति । यद्यपि निवृत्तिपन्थानमुद्धि-
श्यैव साधकैर्यतितव्यम्, परं प्रवृत्तिधनानां साधारणसाधकानामपि
कल्याणाय साधनं निर्देष्टव्यम् । तन्त्रशास्त्रेषु निवृत्त्युपायाः सप्रवृत्ति

साधनानि च समावेशितानि । एभिस्तन्त्रशास्त्रस्य महत्त्वं सर्वत्र दृष्टि-
सर्वजनहितकारित्वञ्च परिचीयते ।

अत्र शास्त्रे सात्त्विक-राजसिक-तामसिकं त्रिविधं कर्म त्रिविधो-
पासना च सविस्तरं वर्णितम् । उच्चतमसात्त्विकाधिकारिकतन्त्राणि
अतिनिष्ठतामसाधिकारतन्त्राण्यपि विद्वन्ते । प्रशस्ततमकर्मणि उपास-
नाधिधौ चास्यापकारित्वे एतावदेव वक्तव्यं यदधुनाऽऽर्वाजातीयानां कर्मो-
पासनाभ्यां तान्त्रिकविधेरधिकः सम्बन्धो दृश्यते । निम्नाधिकारीय-
साधनेषु चेतैव समाहितं स्याद्यत् कश्चिच्चास्तिव्यचैर्यानृतवादित्वा-
दियुक्तो नृशंभो जनः, किमस्मात्तामसिकोपासकः कापालिको न प्रशस्यते ?
अवश्यं कापालिक्र अपेक्षाकृतं धार्मिकत्वमुपवर्धते । किञ्चाधःपातमधि-
गच्छन्त्या जातेर्लक्ष्मेतत् यत् तस्या दृष्टिर्दोषानुसारिणी न गुणकलाप-
मपि द्रष्टुं पारयति । उपरितनविचारसन्दर्भतस्तन्त्रशास्त्रीया दोषाः
निराकृता इति तस्य सार्वजनीनत्वं प्रसिध्यति । तन्त्रमाहात्म्यं तत्त्व-
वज्ज्वल्य स्फुटयितुमार्षतन्त्रत उपन्यस्यन्ते प्रमाणतया कानिचित् पद्यानि-

विष्णुर्वरिष्ठो देवानां हृदानामुदधिसौधा ।

नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ।

देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥

तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ।

सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्न वै वेदसम्मतम् ॥

इति मत्स्यसूक्ते ।

लक्षणञ्चेत्यभाषातम्-

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च तन्ननिर्णय एव च ।

देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥

तथैवाश्चमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।

संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥

उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम् ।
 संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥
 कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
 शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥
 हरश्कस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
 राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥
 व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
 इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

तन्त्रशास्त्रेषु भाषात्रैविध्यं भावत्रयञ्च सर्वत्र न्यस्तमिति प्रतीयत-
 इव । तन्त्राणि महादेवप्रणीतानि देवीप्रणीतानि चेत्यत्र विरुद्धं प्रत्यव-
 तिष्ठन्तेऽर्वाञ्चस्ते इत्यमभिदधति यत् किं देवो महादेवो देवी च
 मनुष्यरूपमास्याय तन्त्राणि निर्मम इति । त इत्यं समाधेयाः, यथा
 वेदा भगवता परमेश्वरेण प्रकाशिता इति सम्भाव्यत एव, तथा तदं-
 शरूपशिवशक्तिभावैस्तन्त्राण्यप्याविर्भूतानि । अपौरुषेया अनदिनिधना
 अधान्ता ज्ञानज्योतिष्मन्तो वेदा यथा परमेश्वरेच्छ्रया तदनुमत्या वा
 व्यूषेण समाधिलब्धबुद्ध्या पूर्वोक्तैः परमर्षिभिः प्रकाशितास्तथा
 पार्वतीपरमेश्वरयोरिच्छया समाहितान्तःकरणैस्तद्वक्तुमुनिजनैस्तन्त्र-
 शास्त्राण्यपि जगति प्राकाश्यन्त इति कोऽत्र सन्देहावसरः । अधुना
 तान्त्रिक्यन्याः प्रायो लुप्ता येषां शतांशोऽपि प्राप्तुं दुःशकः । उपल-
 भ्यमानतन्त्रयन्या न सर्वाधिकारिका न चाद्रियन्ते सर्वत्र यथावत् ।
 किञ्च सात्त्विकतन्त्राणामध्ययनाध्यापनविलुप्ततया एवमन्यैर्वहुविधैः
 कारणविशेषैस्तान्त्रिकशिव्या हसिमानमनुभवति दिनाद्विनम् । साम्प्र-
 तमिदं कर्तव्यं यत् उपलब्धिविषयोभूतानां तन्त्रयन्त्रानामनुशील-
 नत आश्चर्यकीयविषयसंग्रहेण पृथक्पृथग्यन्यानां निर्माणं, तेषां
 प्रचारणं च परमलाभायेति निश्चीयते ।

इत्युपदेशपारिजाते निगमागमस्वरूपवर्णनम् ।

उपदेशप्रणाली ।

इयमार्याणां पौरस्त्यशैली, सनातनधर्मस्य च चिरन्तनो नियमो-
यत् सर्वविधकार्यारम्भे मङ्गलमाचर्यते । सनातनधर्माद्वैश्यस्यान्तमु-
खीणत्वात्, आर्याणाञ्च नैवर्गिकास्तिकत्वात् मङ्गलाचरणविधानम-
न्तरा न किमपि कार्यं प्रारब्धव्यम् । निष्कामवृत्तिमास्याय विचारं
विहितं तु सुखानां धर्माणाञ्चैकमाश्रयभूतं धाम परमेश्वर एव ।
श्रीगीतायामपि भगवतेत्यं प्रतिपादितम् ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

इति ।

अतो निष्कामनया धर्ममुपदिशतामपि मङ्गलाचरणं परमं कर्त-
व्यम् । सकामधर्मोपदेशकैस्त्ववश्यं तद्विधेयम् । यतो भगवत्कृपामन्तरा
न किमपि कार्यं सिध्यति । आचार्याः शिष्यं सत्यामिनश्च रहस्यं
धर्मोपदेष्टारो वा लोकसमाजं शिष्येभ्यः परं प्रथमतो मङ्गलमवश्यमा-
चरणीयम् । मङ्गलाचरणं केवलं वचनोपन्यासैरेव न विधेयमपि तु मन-
सापि भक्तिप्रवणेन भगवच्चिन्तनरूपं मङ्गलमाचरणीयमिति । यदैकै-
कमेवोद्विश्य जनं किञ्चिदुपदिश्यते तदा वाह्यमङ्गलाचरणं नापेक्षणीयं
किन्तु तत्रापीश्वरे मनो निधातव्यं तदेव तत्र मङ्गलाचरणमिति ।
मङ्गलाचरणात्मानं लक्ष्मीदांसं भगवन्तं च गुरुशक्तिमन्तमेकता-
नमना ध्यायेत्, तदा हृदि विचिन्तयेदित्यं यत् भगवान् सर्वज्ञो-
ऽप्रमेयशक्तिविशिष्टश्च, अहञ्चान्यजः तुद्रशक्तिश्चाऽस्मि, अतो भगव-
त्कृपायैव सर्वं कार्यंजातं सेत्स्यतीति । किञ्चान्यदपि तदावधेयम् -
गद्दधर्मोपदेशं न भगवतो नारायणस्य कार्यमहमत्र धर्मकार्यं निमि-
त्ततया कल्पितः ।

धर्मवक्त्रारश्चतुर्धा विभागमर्हन्ति । प्रथमे गुरव आचार्या वा,

द्वितीयाः संन्यासिनः साधवश्च, तृतीयाः पुराणवाचकाः, चतुर्थी धर्म-
व्याख्यातारो महोदयाः; यथा श्रीभारतधर्ममहामण्डलसदसो धर्म-
वक्तारः श्रेणित्रये विभक्ताः । प्राथमिकीयमुपदेशप्रथा यदि
जिज्ञासव आचार्याभिमुखमुपतिष्ठेरन् प्रार्थयेरश्च, तदाचार्यैर्जिज्ञासु-
योग्यतानुसारिधर्मोपदिश्यते । द्वितीयप्रयेत्थं यत् सन्यासाश्रमिणां
बहूदकैः हंसैः परमहंसैरन्यैर्वा साधुभिर्देशोऽटाट्यामाचरद्भिः
स्वाश्रममर्यादाञ्च रत्नद्विस्तद्वेशवासिभ्यो धर्मापदेशः । तृतीया
चेयं शैली यद्वासासनमध्यासीनानां पुराणशास्त्रमवलम्ब्य स्वेच्छया
जनसमाजे शास्त्रं व्याख्याय धर्मापदेशदानम् । तृतीया चेयं
रीतिर्यत् कस्यामपि सदसि समुत्थाय तां सभां सभापतिना
नियमशृङ्खलितं विधाय धर्मापदेशकैर्धर्मापदेशः । हरिकथका
उपदेशशैलीविचारतोऽत्रैव कुत्रचित् स्थापयितुं युज्यन्ते । यतस्तेषा-
मुपदेशे पौराणिकगथायाः सङ्गीतस्य वक्तृताया अभिनयस्य च
सम्बन्धो दृश्यत इति । इयं शैली दक्षिणभारते हरिकथानाम्ना पूर्व-
भारते च कथकतानाम्ना प्रसिध्यति । स्वस्वदेशकालपत्रौपयिकी धर्मा-
पदेशरीतिर्धर्मं समुवेतुं शिष्ययितुं च लोकान् हितानुबन्धिनीति नात्र
विदुषां संशयः । किन्तु धर्मापदेशुभिः स्वस्वकर्तव्यज्ञानं यथाधिकारमुप-
देशज्ञानञ्च सम्पाद्योंपदेशे प्रवृत्तिर्विधेया ।

यदान्तः शब्दा नीयन्ते तदा शब्दादर्थोऽर्थतश्च भावः श्रोतृ-
जनहृदये समुद्भवति । विज्ञानमिदं सहजबोधाय स्पष्टयितुमित्थं वक्तुं
शक्यते यत् प्रथमतो धर्मापदेशका लोकसमाजे दानवृत्तिमुद्भावयितुं
दानप्रशंसापरवाक्यानि दानधर्मप्रवर्तकान् भावांश्च शब्दैः प्रथयन्तो
व्यादिवृत्तिप्रकाशकहावभावमुद्रादिभिः कर्णरसमाविर्भावयेयुः । ते
षु शब्दाः श्रोतृणामन्तःकरणेऽर्थे प्रकाश्य धार्मिकभावमुत्पाद-
यन्ति, अन्यतः कर्णरसोद्दीपकानि वक्तुमुद्राहावभावचेष्टादीनि नेत्र-
वर्त्मतः प्राप्य हृदयं कर्णरसमुद्रेकयन्ति तं धर्मभावं पोषयन्ति च ।

ततः श्रोतृजनहृदये धर्मभावः कर्णारससाहाय्यादादिर्भावयति दान-
 कृतिं । उदाहरणमिदं धर्मापदेशविज्ञानबोधे पूर्णतया सहायतां
 विधास्यति । अधुना सिद्धमेवैतत् यत् सर्वविधवक्तृणां शास्त्रीयरहस्य-
 प्रकाशने यथावच्छब्दपुञ्जविन्यासे पूर्णरसज्ञत्वार्जने मुद्राचेष्टाहाव-
 भावादिभिः रसप्रकाशनाय योग्यतासम्पादने सदृशाधिकारिणे
 सदृशशब्दोपन्यासैरुपदेशयोग्यतालाभे च शिवायहरणमुचितम् ।
 साधवो महात्मानः पुत्राणवाचका धर्मापदेशका वा भवेयुः परमुपरि-
 तनलिखितविषये योग्यतालाभः परमावश्यकः ।

अलङ्कारः प्रधानतया द्विविधः, शब्दालङ्कारोऽर्थाङ्कारश्च ।
 अनुप्रासयमकादयो भेदाः शब्दालङ्कारस्य । अर्थालङ्कारस्तूपमो-
 त्पेचारूपकान्तिशयोक्तिनिदर्शनातुल्ययोगितादिभिरनेकविधः । सप्ट्या-
 नन्त्यात् भावस्यानन्तता तेन चार्थालङ्कारस्याऽप्यानन्त्यम् । पदवि-
 न्यासाय चतस्रो रीतयः स्वीकृताः वैदर्भी गौडी पाञ्चाली लाटी चेति ।
 माधुर्यैजःप्रसादाख्यास्त्रयो गुणाः शब्दानां । कर्णारसे माधुर्यगु-
 णस्याधिका स्थितिः । त्रोजोगुणेन च वीरवीभत्सरौद्ररसाः संवृताः ।
 प्रसादगुणस्य चतुर्दशरसेषु सामान्यतः सप्तम्यो मन्यन्ते, परं सप्तमुख्य-
 रसैस्त्वस्य गरीयान् सप्तम्यः । अद्भुतहास्यभयानकाः व्यङ्ग्यप्रधानतया
 स्वतन्त्रतः कदाचिदौजोगुणेन कदाचिच्च माधुर्यगुणेन संवृताः ।
 साहित्यशास्त्रानुशीलनपुरस्सरं पूर्वाक्तविषये ज्ञानलाभः परमाव-
 श्यकः । एतत्सर्वं विज्ञाय या कापि भाषा व्यवहार्या भवेत्तामधीत्य
 यथावत् शब्दविन्यासे योग्यतां लभन्त उपदेशकाः ।

उपासनाकाण्डीपदैवीस्मीमांसायां चतुर्दशरसा अङ्गीक्रियन्ते । तत्र
 हीत्यं निर्दिष्टम्—“भावमघट्टश्यस्य चतुर्दशविधतया सप्त-
 ज्ञानभूमयः सप्ताज्ञानभूमयः, रसज्ञानमपि चतुर्दशधा,
 तत्र सप्त मुख्याः सप्त गौणाः । हास्यादयो गौणाः,
 दास्यासक्ति-सङ्ख्यासक्ति-कान्तासक्ति-वात्सल्यासक्त्या-

त्मनिवेदनासक्ति-गुणकीर्त्तनासक्ति-तन्मयासक्तयश्च सु-
 रूपाः” इति । वीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकबीभत्सरौद्रा एते सप्त-
 रसा गौणा यत इमेऽज्ञानप्रधानाः । लौकिकशृङ्गारः शुद्धशृङ्गारश्चेति
 द्वौ भेदो शृङ्गारस्य । काव्यशास्त्रानुसारेण पूर्वोच्यैर्लौकिकशृङ्गारो
 गौण एवाभिहितः । शुद्धशृङ्गारस्तु भक्तिमार्गाचार्यैर्मुख्यरसरूपेण
 सप्तधा व्यभिजि । भक्तिशास्त्रे रसस्वरूपो भगवान् प्रतिपादितः, वेदे-
 रपि सुष्ठोऽयं पन्थाः, तथा च श्रुतिः “रसो वै सः” । तत्र
 कार्यकारणयोरभिचरूपत्वात्कार्यब्रह्म कारणब्रह्मापि रसस्वरूपः शृङ्गा-
 रमय एवेति; तयोः प्रकृतिपुरुषस्वरूपदम्पत्याः शृङ्गारप्रचुरा विला-
 समयीयं सृष्टिक्रिया सन्ति च यस्यां सप्त मुख्या रसाः सप्त च
 गौणाः । सप्तमुख्यरसानां नामानि यथा—द्रास्यसख्यकान्तावात्सल्या
 त्मनिवेदनगुणकीर्त्तनतन्मयाश्च । भक्तिमार्गानुसारेण सर्वे रसा एकत्र
 परिसमाप्यन्ते, मुख्यरसास्तु प्रदत्त्यपवर्गम् । यथेन्द्रियाणां शुद्धविषय-
 षती प्रवृत्तिः चित्तैकाग्र्यं विधाय समाधिप्राप्तिहेतुभूता भवति ।
 यथाह भगवान् पतञ्जलिः “विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः
 स्थितिनिबन्धनी”, तथा मलिना अपि सप्त गौणा रसाः शुद्ध-
 भावमाधाय मुक्तिकारणीभूतां भक्तिं प्रसूयते यतो भगवान् रसस्वरू-
 पस्तस्यैवेदं सर्वं वैभवम् । उपदेशकैर्लौकिकं साहित्यशास्त्रं भक्तिमा-
 र्गात् रसविज्ञानञ्च परिशीलनीयम् । यतः पूर्णरसज्ञा एव धर्मवस्तूप-
 दधीं लब्धुमीशते ।

यथोपासनायां शङ्खचक्रधनुर्गण्डकव्यादयो मुद्रा अपेत्यन्ते
 तथोपदेशेऽपि वासुदेवचक्रवेष्टाहावभावमुद्रादयः प्रसार्यैषां धर्मोपदेशे
 काश्चिन्मुद्रा आसन् । भक्तिमुद्रा ज्ञानमुद्रा अभयमुद्रा वरमुद्रे-
 त्यादयः । परं ताः किल सास्त्रिकोपदेशविषयाः । राजसिकव्या-
 ध्यानौपयिकमुद्राणां प्रचारः साम्प्रतिकार्यपुस्तकेषु न बहु समुपलभ्यते ।
 साम्प्रतं नव्यजातीयैः पाश्चात्यैः शिवाशिल्पकलासमाजराजनीति-

समुच्चयान्तराजसिककार्येषु व्याख्यानैः प्रभूतं साहाय्यं विधीयते ।
 अत्रैतज्जातीयैः सर्व एव शिष्यैः व्याख्यातुं जानन्ति सम्पक् ।
 तेषु मुद्राप्रदर्शनरीतिर्वहु मन्यते । अत्रैव तेषां व्याख्यानशि-
 क्षापुस्तकेषु भूयसी मुद्रा वर्णिता । अत्र भारते वर्षे शिक्षाप्रचार-धार्मिक-
 भावोत्तेजन-शिल्पवाणित्यसमाजोन्नति-नियमवद्वानुशासनस्थापन-सभा-
 स्थापनादीनि लोकहितकराणि कार्याण्यनुष्ठातुमिच्छन्निधर्मोपदे-
 श्टभिः पाश्चात्य-व्याख्यानशिक्षापुस्तकेभ्यो मुद्राप्रदर्शनरीतिरवग-
 न्तव्या । तत्र च याः स्वदेशकालोपयोगिन्यो भवेयुस्ता यास्याः ।
 पाश्चात्यव्याख्यातुधुरन्धरं हिमस्थनिस्महोदयं कोऽपि जिज्ञासुः पप्रच्छ
 यत् औजस्विव्याख्याने साफल्यं लभ्यमित्युं को विषयो बहूपकरोतीति ।
 तत्समाधाने तेन वारचयं प्रोक्तं यत् जनसमाजे प्रभावमास्यापयितुं
 मुद्रैव हितकरीति । व्याख्यानबोधसम्पादनायालङ्कारज्ञानं रसज्ञानं
 तत्तदनुकूलमुद्राज्ञानं च हितकरत्वेन प्रख्यातम् ।

यथावज्जनतां सभां च परीक्ष्य विहितो धर्मोपदेशोऽधिकफलाय
 कल्पते । यथा मनुष्याणां व्यक्तिगतप्रकृतिप्रवृत्तिस्वभावविद्याबुद्धि-
 विज्ञानतस्तदनुकूलोपदेशस्त्वरितमेव तत्र प्रभवति तथा मानवसभा
 परीक्षणतस्तदनुकूलोपदेशेन तत्राधिकं प्रभवितुं शक्यते । यत्र
 सदसि यादृशप्रकृतिप्रवृत्तिगुणकर्मस्वभावविद्याबुद्धिका जनाः लभ्ये-
 रस्तत्र तदुपयोगि व्याख्यानं समुचितम् । सभायां यद्यप्यधिकमनु-
 ष्यसङ्ख्यानुसारिणी व्याख्यानशैली निर्धारिता भवति, परं सर्वदा यतित-
 व्यम् यथा व्याख्यानप्रवाहमनुगच्छतां सभ्यान्तराणामपि चित्तमावर्जितं
 स्यात् । व्यक्तिगतधर्मोपदेशरीतिर्विलक्षणैव समष्टिसभायां धर्मोप-
 देशरीतिः । सभायां धर्मोपदेशः सर्वजनतृप्तय इति धर्मोपदेशकेन
 सदावधेयम् । सात्त्विकश्रोतृभ्यो विज्ञानम्, राजसिकेभ्य दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तपूर्णां युक्तिं, तामसिकेभ्यश्च गायामधिकं रोचते । सात्त्विक-

श्रोतृणां निष्कामभावव्याख्यानं, राजसिकश्रोतृणां सकामभावव्याख्यानं, तामसिकश्रोतृणां च प्रियं सुस्वरं रुचिकरभावभावितञ्च व्याख्यानं प्रीतिमुत्पादयति । सात्त्विकश्रोतारो मितामर्धवत्तराञ्च गिरं बहु मन्यन्ते । राजसिकश्रोतृभ्योऽल्पसारा पुनः पल्लविता वाणी रोचते । तामसिकश्रोतृंश्च निस्साराः पुष्यितशब्दा एष रञ्जयितुं क्षमन्ते । सात्त्विका जानोद्वीपकैः राजसिकाः सुखप्रवृत्तिकरैः तामसिकाश्च वैशयिकानन्दप्रतिपादकैः शब्दैः प्रसवतां भजन्ते । धर्मवक्तुरिय-
मेष योभ्यता यत् पूर्वोभिहितरीत्या भावान् शब्दांश्च प्रकाशयन्ती न धर्मं विस्मरेयुः । किञ्च स्वोद्विश्यं सफलयितुं सावहितचित्ता-
भवेयुः । अत्रेदमवधेयं यत् पूर्वोमभिहिता शैली महत्यामेवसभायां व्याख्यातुं धर्मोपदेशकस्यैव तेमङ्करी । श्रीगीतादिशास्त्रेषु वर्णितानां त्रिविधकर्तृत्रिविधबहुत्रिविधजनानां लक्षणं सम्याखिज्ञायाधिकारिनि-
र्णयनमुपदेशकानां कर्तव्यम् ।

पुराणशाचकानां हरिकथकानां सभायां धर्ममुपदिदिततां धर्मव-
क्तृणाञ्च सामान्यतः सङ्गीतशास्त्रज्ञानमावश्यकं हितकरञ्च । षड्जर्ष-
भगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादानां सप्तस्वराणां सप्तकरयसाधनेन
कण्ठी नियम्यते । ततः श्रुतिमूर्च्छनरागरागिब्यः शितितव्याः । ताल-
ज्ञानमप्यावश्यकमुपदेशकानाम् । यतः स्वरा यथा नादब्रह्मसंबन्धा-
स्तथा कालतालयोः सिद्धसाधकरूपः सम्बन्धोऽस्ति । भूयसी सङ्घ्या
रागरागिणीनाम् । प्रतिधामार्धे प्रतिधामं वा गानौपयिकरागरागिणीनां
स्वरूपविज्ञानमेव रसानुत्पादयितुं श्रोतृनावर्जयितुञ्च प्रवर्धति कलक-
ण्ठस्य धर्मोपदेशकस्य व्याख्यानं समधिकफलाय कल्पते जनस-
मात्रेषु । अनुशीलितसङ्गीतस्य वक्तृव्याख्यानमधिकाधिकं प्रभावमास्या-
पद्यति । सङ्गीताचार्यशिष्याधिगमनेनापीयं योस्यता प्राप्यते । व्याख्या-
नारम्भतः प्राक् वक्तव्यं चिन्तितव्यं यत् गुरुशक्तिर्भगवान्, अहञ्च सुदृशक्तिः
केवलं निमित्तभूतेनैव मया भगवत्कार्यमिदं सम्पाद्यते । तत्कार्यैरेदं

कार्यं सेत्स्यति । आरब्धव्याख्यानेन च वक्तव्यं ध्येयं, यदस्मि ज्ञानवान्, सर्वानेव सभास्तारानुपदेशुमीशे । यदि परिषदि पूज्यचरणा गुरवो वरि-
वस्यार्हा अपि वा जनाः समीयुर्न तदापि तुव्यध्वान्तेन धर्मापदेशकेन
भवितव्यम् । सर्वे सभ्या उपदेश्या इत्येवावगन्तव्यम् । इत्थं चित्तबलस-
म्पादनमन्तरा न वक्तृपदं लब्धुमीष्टे कोऽपि । दृष्टिप्रतिपत्तिपय एष एव
नियमः समुचितो यत् सात्त्विकजनोपयोगिव्याख्याने द्विजाः सात्त्विक-
सभास्तारालक्षणीयाः । राजसिकोपयोगिविषयानुपदिशता राजसिकेष्वेव
दृष्टिः यातनीया । एवं तामसिकश्रोतृगणाद्वादकान् विषयान् प्रकटयता
तेष्वेव दृष्टिः सञ्चारणीया, इत्थं धर्मापदेशकेन बलमधिगन्तुं शक्यते ।

व्याख्यानमारम्भाणेन सशमं तत् प्रारब्धव्यम्, । समाप्तौ
चौजोगुणेन साकं तामेव शैलीमनुसृत्य समापनीयं यत्कार्य-
सम्पादनाय व्याख्यानं प्रस्तुतम् । यथा प्रवाहनियमनायान्तरान्तरा
तत्र वेगो निधीयते तथा धर्मापदेशकृपां वचनधारां पूर्णफलप्रदां विधातुं
व्याख्यानस्य च द्रष्टिमानमापादयितुमुपदेशकेनोपदेशनादिभिरवसन्नाः
श्रोतारः कौशलपूर्णया क्रियया समुत्साहनीया इति । सामयिकप्रहसन-
कथाख्यायिकाश्चात्रानुकूला इति । तत्साम्प्रदायिकसभासु च शिवदेवी-
रामकृष्णादिजयध्वनिं श्रोतृभिः कथयेत् । अथवा धर्मस्यैव जयध्वनिं
कारयेत् । एभिरुपदेशकः श्रोतारश्च समुत्साहिता भवन्ति । कदाचि-
न्मञ्जुलरागरागिनीयुक्तैः स्तोत्रपठनैर्धर्मात्साहचर्यधर्मातिक्रमिभश्चापदेश-
कश्रोतृशक्तिर्भूमानमाप्नोति । अत्रेदमवधेयं यद्दयादृशगुणसभावाः
प्रकाशेरंस्तदनुकूलशक्तिमन्तः शब्दाः प्रयोक्तव्याः ।

वक्तारि कदाचित् कोऽपि दोषा अपि सम्भाव्यन्ते, येषामपनयनाय
सावहितचेतसा सदा यत्नो विधेयः । यथा देशकालसभावानुकूलं
हावभावमुद्राप्रदर्शनं श्रेयस्कटं भवेत्, तथासमये तत्प्रदर्शनं चास्वल्प-
मङ्गानामधिकसञ्चालनं दम्भाहङ्कारव्यञ्जकभावप्रकाशनञ्च निवृत्तं
वक्तारं विदधते । न विधेयं क्वापिरससाङ्कर्यैवक्तृतासु यथा प्रकृतेः सत्त्वर-

जलसमांसि त्रयो गुणाः, यथा वा शरीरे वातपित्तकफास्त्रयो भावास्तथा साहित्येऽपि त्रयो गुणाः स्वीक्रियन्ते, माधुर्यौजःप्रसादा इति । ये ये रसा यद्गुणसम्बद्धास्तेषु तत्क्रमविकाशमधिगतेषु न भवति साङ्कर्यम् । असंबद्धा रसास्तथा प्रकाशिताः सङ्करतां प्राप्य धीरानपि श्रौतृन् विचलितचित्तान् विदधते एव; रससङ्करभावस्तेषां क्लेशं जनयति । यथा (गुरुश्चङ्गारदास्यवात्सल्यादयः परस्परमविरुद्धाःकरुणभयानकादयश्च तथा) परं दास्यवात्सल्याभ्यां वीरो रसो नितरामसदृशः । यद्वि रसभावुकेषु शान्तरसे समुन्मिषति हास्यव्यञ्जकशब्दप्रयोगेण हास्यर-समाविर्भावयति कश्चित्तदा कौटुशः क्लेशो रसभावुकैरनुभूयत इति प्रेक्षावद्विरेव परीत्यम् । सूक्ष्मभावानामेषां ज्ञानमवश्यं वक्तृभिरर्जनीयम् । व्याख्याने विषयसङ्करोऽपि न विधेयः । यो विषयो व्याख्यानेऽधि कृतो भवेत्तमेवावलम्ब्य व्याख्यानसमाप्तिः कर्तव्या । प्रसङ्गापतितं विष-यान्तरं वर्णनीयञ्चेत्तदा तत् समाप्य स्वमूलभूतमेव विषयमधिकृत्य समाप्त्यं व्याख्यानम् ।

इत्युपदेशपारिजाते उपदेशप्रणालीनिरूपणम् ।

नाथकु ता ।

वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः, वर्णाश्रमिणाञ्च संन्यासिनः, उभाश्च्येती
शास्त्रतः प्राकृतिकनियमतश्च जनसमाजे धर्ममुपदेष्टुमर्हतः । अस्ति
चाधिकारो ब्राह्मणानां वर्णाश्रमधर्मरक्षणाय समाजोन्नयनाय धर्मो-
भ्युदयाय शिवाविस्ताराय प्रवृत्तिपथाधिकारसमुच्चतये च धर्मोपदेशस्य ।
तुरीयाश्रमिणः संन्यासिनः कर्मयोगप्रचाराय जीवानामाध्यात्मिकम-
मुच्चतये निवृत्तिपथाधिकारविस्ताराय च वेदैर्नियोजिताः । ब्राह्मणैः
संन्यासिभिश्च धर्मोपदेशविज्ञानस्य सकला रहस्यनिवहा विज्ञेयाः ।

संन्यासिना रहस्येनापि वा वक्ता सच्चरित्रेण भवितव्यमन्यथा तेषां
वचनं न स्यादियफलं विधातुं शक्नोति । व्याकरणनिरुक्तशास्त्रैः सिद्धा-
न्तितमेतत्, यदान्तरभावानां शब्दैरतिघनिष्ठसम्बन्धोऽस्तीति
शक्तिशाली निपुणो वक्ता यद्यपि स्वव्याख्यानचातुरीतो वशितस्वान्तान्
श्रोतॄन् विधत्ते परं यदि सच्चरित्रो भवेत्तदा तद्वचनेन श्रोतारोऽपि चरि-
त्रवन्तो भवितुं शक्नुयुः, अन्यथा तद्वचनं बन्ध्या योपिदिव भवति ।
यथा बन्ध्यायोपिन्मुग्धदर्शनापि न फलाय कल्पते तथा वीतचरित्रस्यो-
पदेशो न फलप्रदो भवति । प्रथममुपदेशकेनेत्यं प्रणिधेयं यन्म्युपदेश-
योग्यतास्ति नवेति । इदमुपदेशकर्म भगवतः । यतो मूढान् जीवा-
नन्तर्जगद्गमयंस्तेषां स्वरूपोन्मुखतासम्पादनं भगवतः कार्यम्, तत्सहाय-
भूतमपि कर्म भगवत एव । धर्मोपदेशकानां कर्त्तव्यं कीदृशं
गरीय इति न विस्मर्त्तव्यं कदाप्युपदेशकैः । दानधर्मस्त्रिविधो भवति
अर्घदानं विद्यादानमभयदानञ्चेति । उत्तरोत्तरप्राधान्यादभयदानं सर्व-
श्रेष्ठम् । अभयदानश्रेणीषु धर्मोपदेशदानदीप्तादाने मूर्धन्यभूते ।
धर्मोपदेशकानां पदं कीदृशं महीय इत्यवधारणीयमजस्रं वक्त्रभिः ।

शाचार्यो गुरुश्चेति द्वौ शब्दौ चेतरेषूपलभ्यते । सम्प्रति प्रवक्षिताः
 श्रेया अधिकारा अनयोरेव सहायभूताः । आचार्यस्य गुरोश्च लक्षणमस्यैव
 अन्यस्य धर्मव्यवहारनामाध्याये साधारणतो निर्दिष्टम् । द्वीत्तादानयोग्यां
 गुरुपदप्राप्तिसम्भोषता जनैः विशिष्टा योग्यता सम्पादनीया । सर्वेषु
 गुरुपदमिति स्यात् । यावद्गुरुपदमभिलाषुको जनः सर्वशास्त्रपारदृश्या
 न भवति, मन्त्रहठलयराजयोगानां चतुर्णां लक्षणसाधनकर्मक्रियासिद्ध्यां
 रहस्यान् यावच्च विजानाति, यावन्मनुष्यपरीक्षणैः तदधिकारनिर्णये च
 न यथावत्प्रभवति, यावच्च सर्वज्ञोपासनाविज्ञानं सगुणपञ्चदेवोपासना-
 रहस्यञ्च निष्कामनया बुद्धोपलब्धं न समते, यावच्च स स्वयं विषय-
 विरक्तस्तपसि निपण्णो भक्तिमान् कर्मयोगी ज्ञानी वा न भवति, न
 तावदिमां गुर्वीमुपदेशकपदवीं लभ्यमीष्टुः ; तावच्च जनैर्महत्यत्र कार्य-
 सम्भारे विचार्य प्रयुक्तिविधेया । येन केनापि महोदयेन महतोऽस्य कार्यस्य
 धुरमाधातुमिच्छता पूर्वाभिहितविषये पूर्णज्ञानमर्जनीयम् । अथवा तेषां
 स्वकृपावधानायानिशो यकोऽनुष्ठेयो यथाशक्ति यथासम्भवम्* ।

श्रद्धांसीनानां पौराणिक-हरिकथकोपदेशकानां धर्मोपदेशशैली
 प्रबन्धधर्माचार्याणामुपदेशशैलिः सहायिका । आचार्यस्य गुरोश्चाधि-
 कारभेदे लक्षणैः पृथक् पृथक् प्रतिपादितः । आचार्यस्य यानि
 लक्षणानि समभिहितानि तत्र धर्मोपदेशकैरपि वृष्टिपाती विधेयः ।
 वेदानां तत्सम्मतशास्त्राणाञ्च रहस्यावगमः, वर्तमानदेशकालो-
 पयोगिज्ञाने कौशलम्, शास्त्रीकचिगुणविभावानां रहस्यावबोधः,
 सप्तज्ञानभूम्यनुपारिदार्षनिकविज्ञानरहस्यज्ञानम्, पौराणिकचिबिध
 भाषारहस्यमननम्, धर्मस्य तदङ्गोपाङ्गानाञ्च रहस्यज्ञानमेते गुणा-
 ध्यातव्यस्यावश्यकाः । अत्र धर्मोपदेशकाः पूर्वा योग्यतां लब्धुं शक्नुवन् वा

* उक्तकर्मसंपत्तीनामु मन्त्रयोगसंहिता-लक्षणयोगसंहिता-हठयोगसंहिता-राज-
 योगसंहितासु यथावदुद्धितं तेषां लक्षणवर्णनं द्रष्टव्यम् ।

परमिमानेव विषयान् लक्ष्मीभूतान् विधाय यथाशक्ति तत्र ज्ञानार्जनम-
 वश्यं कर्तव्यम् । संन्यासाश्रमिणां महापुरुषाणां तथान्यसाम्प्रदायिका-
 चार्याणाञ्च व्यासासनमधिष्ठाय स्वमर्यादारक्षणपुरस्सरं सगाम्भीर्य-
 धर्मोपदेशनमुचितम् । अन्ये च धर्मवक्तारो यथादेशकालमुत्थाय धर्म-
 व्याख्यानेन लोकोपकाराय प्रवर्तन् । श्रीमतेो गुह्यदेवस्य वचनं वेदवा-
 क्यमिव प्रभुसम्मितम्, संन्यासिनामन्यसाम्प्रदायिकाचार्याणामुपदेशः
 पुराणादिशास्त्रोपदेश इव मित्रसम्मित एवमन्येषां धर्मवक्तृणामुपदेशः
 काव्यशास्त्रोपदेश इव कान्तासम्मितः ।

धर्मस्वरूपं प्राक् सविस्तरं वर्णितम् । धर्माङ्गोपाङ्गानां साधारण-
 रहस्यं सर्वविधधर्मवक्तृभिर्विज्ञेयम् । दानं तपः यज्ञश्चेति प्रधानतया-
 धर्मस्य त्रीण्यङ्गानि ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

इतिश्रीगीतोपनिषत् ।

यज्ञस्यापि साधारणतस्त्रीण्यङ्गानि, यथा कर्मयज्ञ उपासनायज्ञो-
 ज्ञानयज्ञश्चेति । अतो वेदा अपि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण काण्डत्रयेण
 विभक्ताः । यज्ञधर्मो धर्मान्तरात् प्रधानो व्यापकश्च । कर्मयज्ञः प्रथमं
 नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण पुनश्चाध्यात्माधिदेवाधिभूतरूपेण त्रिधा
 विभक्तः । उपासनायज्ञस्तु मन्त्रहठलयराजयोगैश्चतुर्विधः, स पुनःसगुण-
 निर्गुणभेदतो बहुप्रकारः, यस्य साधारण्येनेमाः पञ्च संख्या यथा
 ब्रह्मोपासना, सगुणपञ्चोपासना लीलाविषयहावतारोपासना, ऋषि-
 देवपितृभ्योपासना, प्रेताद्युपासनेति । ज्ञानयज्ञोऽपि श्रवणमनननिदिध्या-
 सनभेदेन त्रिविध एव । अमी त्रय एव साधारणतो भिन्नाः । यज्ञत्रया-
 गामवान्तरभेदा बहुविधा भवन्ति । त्रिगुणभेदतः सर्वे यज्ञास्त्रिविधाः ।
 तपोधर्मस्तु कायिकवाचिकमानसिकभेदेन त्रिधा विभक्तः । पुनस्ते

त्रिगुणभेदतस्त्रिप्रकाराः । दानधर्मोऽपि अर्थदानविद्यादानाभयदान-
तस्त्रिभेदात्मकः । भूमिधनकन्यारत्नाच्चवस्त्रदानमर्घदानेऽन्तर्भवति ।
सर्वविधोऽसौ दानधर्मस्त्रिगुणभेदेन त्रिविधः । पुरुषधर्मे नारीधर्मञ्च-
निर्णयनीयता स्फुटमेतद्विज्ञातुं शक्यते । यज्ञयज्ञप्रधानः पुरुषधर्मो
नारीधर्मश्च तपःप्रधानः । यज्ञमहायज्ञविषयेऽन्यदेव किमपि गूढं
विज्ञानम् । * व्यष्टिनीचैः साधिता धर्मो यज्ञप्रदागभवति, समष्टि-
क्षीयकल्पाणाय च विहितो धर्मः महायज्ञपदेन व्यवहियते । उप-
रिनिर्दिष्टसन्दर्भतो धर्मोद्गहरहस्यं किञ्चित्प्रकाशयते । अमीषां धर्मोणां
सहायभूतानि साधनानि धर्मोपाङ्गानाम्नाभिधीयन्ते । एवं साङ्गोपाङ्गधर्म-
लक्षणरहस्यं विज्ञाय धर्मं पुनरुच्येत्तुं यत्रपरेण वक्त्रा भवितव्यम् । † यथा
वटुर्माङ्गेन तदुपाङ्गेन च विज्ञातेन विज्ञातं स्याद् यत् सनातनधर्मस्य
पारम्परिकज्योतिषा पृथिव्यां वर्तमाना धर्मसम्प्रदाया धर्ममार्गा
धर्ममतानि च प्रकाशितानीति । किञ्चैतदपि विज्ञातम्भवेत् यत्स-
नातनधर्मोपाङ्गोपाङ्गानां क्रायात एवान्येषां धर्मो निर्णीताः ।

कामप्यभिनवां जातिमुच्येत्तुं नाधिको विचारोऽपेत्यते । परमना-
द्विसिद्धामसंख्यसंस्कारयुक्तामिमांशयज्ञानं पुनरुच्येत्तुं समधिको विचारो-
ऽपेक्षितो भवेत् । प्रथममेतज्जातीया इत्यं प्रज्ञाघयितव्या यद्वयं
पुरा कीदृशा आस्य, इदानीञ्च कीदृशाः संज्ञताः, पुरा यूयं जगत्पूज्या
अभवत, युष्माकम्पूर्वजाः कथं सर्वविधं ज्ञानव्यातिर्विकाशयामासुः ।
तथा मनुनोक्तम् ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

* अन्यकारण्योति, पञ्चमहायज्ञनामक अन्ये द्रष्टव्यम् पञ्चमहायज्ञविज्ञानम् ।
† अन्यक्तुं प्रणीतधर्मसुधाकरश्रीमधुसूदनसंहितादियन्वानामालोचनेन सनात-
नधर्मरहस्यमवमन्तुं शक्यते ।

पुरा युष्माकं महिमा जगति व्याप्तव्रासीत् ; यावत्पूज्यवर्यौर्महार्घ्य-
भिरियं भारतभूः पावनतमा सनायासीत्, तावत् सम्यगैकमत्यसुखसम्प-
त्कान्त्यभ्युदयाधिकारिणोऽभवत्, तिराभूतेष्विव पूज्यपादारविन्देषु मह-
रियं बौद्धयवनाभिभूत्या यूयं निप्रभाः संवृत्ताः ; अधुनापि स्वाधस्यां
विविन्तयत । अन्यच्च पश्यत यूयं सिंहाः, न मेघाः । एवंविधाभि-
वोग्भिरैषां पूर्वमहत्त्व स्मारयित्वावसादमपनेतुं यतेत । जगत्पूज्ययमा-
र्यजातिः कथं दासजातित्वं प्राप्तवती । पुरा यत्र भारते यावन्ति ज्ञान-
ज्योतीषि प्रकाशितान्यभवन् तदद्याज्ज्ञाननिकेतनायितम् । एवं पुरा
वृत्ततत्त्वं प्रबोध्यास्याज्यजातिर्घोरतरमेनिद्रापनयने यत्रोऽनुष्ठेयः ।

आर्यपुरुषाणां वर्णोश्रमधर्म एव धर्ममूलम् । आर्यनारीणाञ्च
धर्ममूलं पातिव्रत्यव्रतरूपः सतीत्वधर्मः । पृथिव्यां प्रचलितेष्वन्येषु
धर्ममतेषु केषुचिदपि नैमौ धर्मौ विद्येते । इयमेव सनातनधर्मस्यासाधा-
रणी विभूतिः । प्रथमतोऽस्मिन् विषये स्थिरत्वं विधायोपदेशकार्यं
प्रवृत्तिर्विधेया धर्मोपदेशकैः । आर्यजातौ यावदनयोः संस्कारयोर्द्रष्टिमा
विद्यते तावद्वेवेयं जातिरात्मनो जातित्वं रक्षितुमीष्टे । सततमायं
स्वधारणीयमेतद्द्वयेन तेषां आर्यसदाचारा मा लुप्येरन्, यथा च वर्णो-
श्रमनारीधर्मोणां संस्कारः शैथिल्यं नापद्येत, यथात्रैषामन्तः ब्राह्मण-
ञ्च तेनो न विलीयेत यथा च ब्राह्मणैर्निर्गमरूपो योगमृत्युः तात्र-
तेजनिर्गमरूपो युद्धमृत्युश्चातीवकीर्त्यभ्युदयनिःश्रेयसकरौ मृत्यु-
संस्कारौ मा विलयं गच्छेताम् । यथा च जगत्पावनतमनिष्कामव्रत-
पालनसंस्कारो मा नश्येत्, तेभ्यश्च सार्वजनीनत्वं सर्वधर्मावलम्बिषु
कृष्णा मा दृष्टिपथमतीयात्, विषयविरक्तिः सर्वदेशकालपात्रेषु च
समा दृष्टिर्नविलीयेत तथा वर्तितव्यं ।

यदा कापि मनुष्यजातिरधःपतति तदा तस्या दीपप्रियता
वर्द्धते यदा चोन्नता भवति तदा तस्या गुणपक्षपातित्वशक्तिर्वर्द्धते । अथ-

नत्यनुसृतो जातिं स्वार्थपरताधिकरोति, उच्यतेऽथ प्राप्नुवत्यां जाति-
निष्कामव्रतप्रवृत्तिर्बहुभवति । यदा कापि जातिरधःपातमृच्छति तदा-
तस्याः शिल्पनैपुण्यकलाकौशलाद्याध्यात्मिकी-समुन्नतिर्विलयं याति,
यदा चोन्नतिर्माधिगच्छति तदा सा बुद्ध्युचायकलक्षणयाः कलाशिल्प-
पदार्थविद्यायाः क्रमशो वृद्धिमाप्नोति । यदा च मनुष्यजातिरवनताम-
वस्थां प्राप्नोति तदा तस्यामन्तर्जगदुन्नतिरूपा धर्मप्रवृत्तिर्दार्शनिकवि-
ज्ञानस्वानावृत्तं भवति, परं या मनुष्यजातिरुन्नतेः परां काष्ठामनुमरति
तदा तस्या धर्मप्रवृत्तिर्दार्शनिकज्ञानस्वसन्निधत्ते । यदा कोऽपि
मनुष्यसमाजोऽवनतिमनुभवति तदा तस्या नियमबहुतानुशासनव्य-
वस्था च दूरं भवति । परं यः कोऽपि मनुष्यसमाजः समुन्नतो भवति
तदा विषयान्तरैः सहैव तत्र नियमबहुतानुशासनव्यवस्थायाः
सम्बन्धो दृश्यते ।

सर्वविधधर्मप्रवृत्तिर्मापदेशकैश्च मनुष्यजातिरवनतिकरायुन्नति-
कराणि च लक्षणानि विज्ञायोपदेशकार्यं प्रवृत्तिर्विधिषा । सर्वदा च
यत्तितथ्य येन स्वजातितोऽवनतिरुन्नतत्वं दूरीभवतु, उच्यतेऽन्नलक्षणं
प्रकाशताम् ।

विद्या ज्ञानं प्रसूते । ययाऽविद्यापनीयते सा विद्या भवति । केवलं
कलाकौशलशिल्पपदार्थविद्याशिलणेन विद्या नाधिगम्यते । व्याख्या-
नापयोगिवाक्कृत्वातुयंमयादनेनापि विद्या नाधिगता भवति । केवलं
धनाऽर्जनशुद्धिलाभेनापि विद्या नाप्यते । व्यूहयुद्धादिनैपुण्येन देशप्रति-
देशविजयेनापि विद्या न लब्धा भवति । केवलं व्याकरणकाव्यकौशादिषु
दक्षताप्राप्त्यापि विद्या नाधिगम्यते । दार्शनिकयुक्तिकुशलतया
सदम्भं वादितर्ज्जनसभाजयशक्तिविधानेनापि विद्या न प्राप्ता भवति ।
केवलं संस्कृतप्राकृतभाषासु लौकिकभाषासु वा योग्यतालाभेन विद्या
नासाध्यते । राजसिद्धौ शिवाम्नाप्योन्नतराजकीयाधिकारप्राप्तौ विद्या

नाधिगम्यते । इमानि किल शिल्पकलादीनां रूपान्तराण्येव भवितु-
मर्हन्ति । अन्यदेव लक्षणं विद्यायाः । या खलु मनुष्यान्वाह्यजगताऽन्त-
र्जगत्प्रयति, या मनुष्यान् धार्मिकान् विधत्ते, या विषयलिप्सां विस्मार्थ्यं
मानवान् भगवत्साक्षात्कारे नियोजयति, या विद्या मनुष्ये सात्त्वि-
कगुणमुपचाय्य तत्रात्मज्ञानं विकाशयति, सैत्र यथायंते विद्या
भवति । एतानि लक्षणान्यवधार्य धर्मवक्तार उपदेशे प्रवर्तन् ।

शिक्षाविषय इत्यमवधिं यन्निखिलप्रजासु सार्वजनीना शिक्षा
प्रचारणीया । पुरुषाः शैशव एव ब्रह्मचर्यं व्रतं पालयन्तो देवकालज्ञा
धार्मिकाः सच्चरित्राः कार्यदत्ताः स्वदेशप्रेमभाविता वर्णाश्रमधर्मपाल-
पातपरा निष्कामव्रतपालनपरायणाश्च यथा भवितुं शक्युस्तथा शिक्षा-
पेक्षिता । नारीधर्मस्य तपःप्रधानतया तास्वेवंविधैश्च शिक्षा प्रचारणीया
यथा सतीत्वधर्मो दृढमूलो भवेत्, ताश्च पूर्णतया स्वशरीरशुद्धिं विधाप
सुसिद्ध्यः सुमातरश्च भवितुं शक्युः । सूत्रभूता विषया एत उपदेशकैः
सम्यक् समवधेयाः ।

पृथिव्यां वर्तमानाः सर्वे एव धर्माः सनातनधर्मस्यापत्यभूताः ।
यथा बहुपुत्रको भाग्यवान् जनको शिशून् यूने ज्ञानिनोऽज्ञानान्मू-
खांन्पण्डितांश्च तनयान् योग्याधिकारं समर्थ्यापि सममेव पितृस्त्रिहेन
पश्यति, तथा समदर्शी सर्वभाग्यसम्पन्नः सर्वशक्तिमान् सर्वव्यापकोऽयं
सनातनो धर्मो धर्मान्तराणामुपरि समामेव कृपां विधत्ते । यथा
कुलरीत्यतिक्रमणेन कदाचिद्विनीयन्ते पुत्राः सामाजिकदण्डैः पित्रा,
तथा सनातनधर्मण वैद्विदयो धर्माः यथासमयमनुगाविताः । ईश्वर-
भक्तिरुपास्तिकता आचाररूपो वाह्यशुद्धिः सनातनधर्मस्य कुलरीतिः ।
यत्र धर्ममार्ग उभे लक्षणेऽन्यतरद्वा न भवेत् स कुलरीतित्यागीत्य
वैदिको मन्यते । सनातनधर्मस्य यथाद्वै कुलरीती तथा द्वैकुल-
मर्यादेऽपि पुरुषेषु वर्णाश्रमधर्मः स्त्रीषु च सतीत्वधर्मः । यत्र

धर्मनेमौ विषयो स्यातां स सनातनधर्मः कुलमर्यादातिक्रामको
ऽनार्य इति व्यपदिश्येत । कुलरीति कुलमर्यादापरेषाप्यन्यत्राप्यनुदार
मनसा न भवितव्यमुपदेशकेन कदापि । स्वमतपण्डनेनैव परमतं
खण्डितं भवति । परमविध्वंसनप्रवृत्तितः स्वमतस्थापनपरा प्रवृत्तिः
पुण्यजनिका । दार्शनिकमूलशून्यानि धर्मान्तराणि यथा विज्ञानसमु-
च्चया भीतानि भवन्ति, न तथा परमभ्रान्तदार्शनिकभित्तिमधिष्ठितः
सनातनो धर्मः । जगति यावती ज्ञानविज्ञानसमुच्चति भविष्यति तावानेव
जनसमाजः सनातनधर्मपरो भवेत् । तत्त्वानीमान्युपदेशकैरुपेयानि ।

वर्णाश्रमराजदण्डसमाजदण्डाचार्यानुशासननियमानामभ्युदय-
कराणाञ्चैषां यथावत्पालनेन मानवसमाजः क्रमशः संपन्नो भवति ।
नियमपालनमेव मनुष्यस्याखिलानामुच्चतीनां मूलम् । इयमेव नियम-
वदुप्रणालीत्युच्यते । अत्र नियमवदुत्तैव कारणं यत् सृष्टिस्यितिलय-
कर्म यथापथं निर्वहति । नियमवदुतानिमित्तमेवाऽन्यत्शून्ये गगने सूर्य-
नतराशियहोपग्रहधूमकेतवोऽनन्तलोका भ्रमन्ति, परं नैकोऽन्येन
संघट्टमासाद्य विनाशयति सृष्टिक्रियाम् । या जातिर्नियमं पालयितुं
विज्ञानाति, यज्जातीयमनुष्यो कुलसमाजराजवेदनियमान् पालयति
यथावत् सैव मनुष्यजातिस्वर्तिप्राप्नोति । यथा नियमवदुताखिलाना-
मुच्चतीनां मूलं, तथानुशासनव्यवस्थापालनमपि शक्तिलाभाय कल्पते ।
न हि शक्तिमन्तरा किमपि कार्ये साधयितुं कोऽपि प्रभवति । समाज-
राजार्थनोऽनुशासनव्यवस्थायाऽनुशासनव्यवस्थयैव प्राप्यन्ते । कस्या अपि जाते-
जातीयमनुवृत्तिरुच्यते तदनुशासनव्यवस्थाया न्यूनाधिक्यतो भवतः ।
अधुनेयमार्यजातिर्वीतानुशासनव्यवस्था संवृत्तेति दिनाद्विनमघनतिम-
नुभवति * । आपरमाणु आव विराड्ब्रह्माण्डात् सर्वमेवैकमन्येनाकृष्टं

* एतत्कृतं प्रगीतं श्रीभारतधर्ममहामण्डलरहस्यनामकं पुस्तकमवलोकनीयम् ।
यत्र वैज्ञानिकविचारेण सिद्धान्तं यत् कीदृशी आवृत्तातेरधुनातनीयया । अस्यो-
च्यते कीदृशी अनुशासनव्यवस्थापेयते इति ।

सत् साहाय्यमाप्नोति, न हि कोऽप्यस्य वृक्षारण्डस्य विभागो नश्यति
 उपेत्यते वा । इदमेव प्राकृतिक्वनुशासनव्यवस्था प्रोच्यते । एतद्दृष्टा-
 न्तमूलमेवापरं दार्ढ्यान्तिकमप्यवगन्तव्यम् । यावत् समाजे ब्राह्मण-
 क्षत्रियविदूशूद्राः स्त्रीपुरुषौ ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्थमन्यासिनः राजा
 प्रजाचेति यथाक्रममेवामेकोऽपरं पालयितुं प्रभवति, तदैवात्रानुशासन-
 व्यवस्था द्रढिमानं प्राप्स्यति, न हि कोऽपि कमपि समुपेतैत सर्वं एव
 स्वकर्तव्यं सम्पादयन्तः समाजाङ्गाङ्गिरूपेणान्योन्यं कल्याणमभिलषन्तः
 कर्मधारायां प्रवर्तिता अप्रेगन्तुं पारयेयुः ।

नियमवद्गुणानुशासनव्यवस्थे विना न कापि मनुष्यजातिर्जीवितुं
 पारयति न वा स्यादिसमुन्नतिमधिगच्छति । अतः सर्वैर्धर्मोपदेशकै
 र्धर्मसमाजपरिवारसंश्लेषां नियमवद्गुणानुशासनव्यवस्थाञ्च द्रढयितुं
 यत्नोऽनुष्ठेयः ।

सनातनधर्मस्य सर्वजीवहितकारित्वमहत्त्वयोः पूर्णतामप्यादने
 लक्ष्यं धेयं, कस्यामपि दशायां सनातनधर्मस्य जनकत्वं न विस्मर्तव्यम् ।
 सनातनधर्मस्य मूलरूपौ वर्णाश्रमधर्मसतीत्वधर्मौ अवगन्तव्यौ । सर्वे
 सन्प्रदायाः स्वाङ्गभूता मन्तव्याः । पितृरूपेण कालस्य मातृभावेन च
 देशस्य सेवनपूजने विधातव्ये । अन्योन्यं विरोधमपहाय भ्रातृभावेन वृत्ति-
 तव्यम् । जात्याश्रमलिङ्गधर्मोचारपदज्ञानाधिकारान् केवलमधिकार
 विशेषत्वेन विज्ञाय कर्तव्यकर्मणि दृढमनेभिः सर्वैर्भवंतिव्यम् । सर्वज-
 निकृषितायां धार्मिकशिक्षायाञ्च समाजः प्रवर्त्यते । विद्याया लुप्तो
 भागः संयाह्यः । त्रिभावत्रिगुणकर्मपञ्चमहायज्ञविज्ञानयोगचतुष्टय-
 साधनसात्त्विकदानधर्मसंस्कारादीनां यथावत्प्रवर्त्तनेनार्यजातीयाभ्युद-
 याय यतितव्यम् । श्रीभगवद्गुणगीतोपनिषदीयाज्ञानरूपमनुष्ठातुमनुष्ठा-
 ययितुञ्च यत्नः सम्यक्विधेयः ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धसिद्धोः सज्जो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ १ ॥

न कर्मणामनारम्भाच्चैकस्म्यै पुरुषोऽश्नुते ।
 न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ २ ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ३ ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ४ ॥
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ६ ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ ७ ॥
 यस्य सर्वं समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ८ ॥
 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ ९ ॥
 काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
 सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणः ॥ १० ॥
 त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
 यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ११ ॥
 एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
 कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ १२ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
 मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ १३ ॥
 दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयान्त्यजेत् ।
 स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ १४ ॥
 कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
 सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ १५ ॥
 संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
 तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ १६ ॥
 ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १७ ॥
 कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
 मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ १८ ॥

इति उपदेशपारिजाते कार्यकुशलताश्रवणम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥

Sri Bharat Dharma Mahamandal **THE ALL-INDIA REPRESENTATIVE ASSOCIATION**

OF THE

**HINDUS—ESTABLISHED FOR THEIR RELIGIOUS
SOCIAL AND EDUCATIONAL IMPROVEMENT.**

It has been recognised by the Imperial Government and specially patronised by all the religious Heads of the Hindus (the *Dharmacharyas*) and the Hindu-Ruling Princes of India.

This National Organisation has its affiliated branches in towns, cities and principal villages throughout India and has its provincial organisations and offices in all the important provinces of the country.

SRI SARADA MANDAL

Is the Educational Department of Sri Bharat Dharma Mahamandal. It has been established for controlling the existing Sanskrit educational institutions, for reviving ancient seats of Sanskrit learning in India and to work as a teaching and examining University.

The *Anusandhan Bibhag* (the research department) is engaged in the research of the Old Sanskrit manuscripts as well as in comparative research of old and new systems of philosophies and sciences of the East and the West.

Under the patronage of this Department there are being published five different series of Books as well as rare Sanskrit works in regular monthly series with preface glossary and appendices in English language.

Particulars about membership &c., can be had of—

THE GENERAL SECRETARY,

SRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL

Head Office—Benares City,

INDIA.

SRI
Vishwanath Annapurna
Dan Bhandar

Is a charitable relief fund registered under Act XXI of 1860 under the auspices of the Sri Bharat Dharma Mahamandal its Head Office has been established in Benares. The aims and objects of the institution are to render help, as far as possible, to the destitute who may happen to be in the sacred city of Benares, to the widows, orphans, sick and helpless people without distinction of caste creed, nationality and religion.

Contributions are invited from the charitable inclined men and women of all countries, and even the smallest amount received is thankfully acknowledged in the organs of Sri Bharat Dharma Mahamandal which are published separately in almost all the languages of India. A statement of accounts of this fund is annually published and supplied to all its principal supporters.

Remittances should be made to,

THE SECRETARY.

SRI VISHWANATH ANNAPURNA DANBHANDAR
C/o SRI MAHAMANDAL HEAD OFFICE,
Benares City, INDIA.

SAHANSKRIT & HINDUS RELIGIOUS

BOOKS OF ALL KINDS

May be had of—

THE NIGAMAGAM BOOK DEPÔT,

Benares-City, INDIA.

THE MAHAMANDAL SHASTRA PRAKASAK SAMITI, LTD.

This company has been established in Benares under the distinguished patronage of Sri Bharat Dharma Mahamandal as well as the Hindu Ruling Chiefs and Heads of Hindu Community for maintaining a Hindu National Publishing House and a Model Book Depôt.

Authorised Capital of this company is Rs. 2,50,000 which has been divided into shares of Rs. 10 each. Printing Presses and a Book Depôt have already been opened in Benares by this Company.

Under the patronage of Sri Sarada Mandal, this Company is publishing rare Sanskrit works in regular monthly parts in a monthly Journal "*Vidya Ratnakar*," as detailed in the list on page IV.

For particulars about shares, subscription of the monthly paper &c. please apply to—

THE CHIEF MANAGER,

THE MAHAMANDAL SHASTRA PRAKASAK SAMITI, LTD.,

Benares, INDIA.

xv

ADVERTISEMENT.

VALUABLE SANSKRIT WORKS

(Now in the press: will be published soon).

1. *Yoga Darshan of Maharsi Patanjali* with a very elabor and hitherto unpublished commentary. Which belie to be the most lucid Sanskrit commentary of the philosophy, with preface and appendices in English.
2. *Sāṅkhya Darshan of Maharsi Kapil* with an elaborat- hitherto unpublished, commentary that gives the true rendering of this Philosophy; with preface and appen dices in English.
3. *Daivi Mimansa Darshan of Maharsi Angira* this syste was almost forgotten and is the system of Mimam of the *Uāpsanā Kānda* of the *Vedas*, with an elabora commentary in Sanskrit and preface and appendices in English.
4. *Mantra Yoga Samhitā.*
5. *Hatha Yoga Samhitā.*
6. *Laya Yoga Samhitā.*
7. *Rāj Yoga Samhitā.*

These are the best selections of the *Tantras* and represent the four systems of the Practical *Yoga* exhaustively. No such work was ever published before. With preface and notes in English.

8. *Harihar Brahma Sāmarasya of Appaya Dikshitachari.*
This book is the summary of 108 Upanisads commente upon by the author and is very useful for those who want to know the subject matter of all the Upanisad with in a small compass.

Price would be for the subscribers at the rate of 2 pies per Demy 8vo page, approximately.

All these books will also be published in the Monthly Journal "*Vidya Ratnakar*."

For particulars apply to—

THE MANAGER,

THE MAHAMANDAL SHASTRA PRAKASAK SAMITI, LIMITED.

Benares Cant.

